

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ÖNASYA'DA NEOLİTİK DÖNEMDE ÖLÜ BEDENİNE
UYGULANAN DAVRANIŞLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU SERBES

KOCAELİ 2021

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**ÖNASYA'DA NEOLİTİK DÖNEMDE ÖLÜ BEDENİNE
UYGULANAN DAVRANIŞLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBRU SERBES

PROF. DR. AYŞE TUBA ÖKSE

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 07.07.2021\16

KOCAELİ 2021

ÖNSÖZ

Yaşam döngüsünün en doğal iki olayı olan doğum ve ölüm, insanın kendisi açısından kontrol edilemeyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm, tüm canlılar için yaşamsal fonksiyonların son bulduğu, hayatın gerçek ve değiştirilemez bir olgusudur. Bu evrensel niteliğinin farkına varmış olan insanlar, ölümün nevrotik etkisiyle biçimlenmiş olan ölüm bilinci içerisinde ölü gömme eylemini gerçekleştirmiştir. Ölümün yıkıcı ve sarsıcı etkisinden korunmak için ölü gömmeye ilişkin ritüeller gibi inanç sistemlerini etkileyen bazı davranış oluşturulmuştur. Bu tez çalışmasında da Ön Asya coğrafyasında Neolitik Dönem sakinlerinin ölü bedene uyguladıkları davranışlar incelenirken farklı açılardan bakılarak, insan üzerindeki etkileri ve uygulama yöntemlerinin analizlerinin yapabilmek adına arkeolojik verilerin yanı sıra diğer disiplinlerden de yararlanılmıştır.

Tez konumun fikir anası ve ana hatlarının oluşturulmasının baş mimari olan, her daim öğrenmeye, üretmeye varlığı ve hoş sohbetleri ile beni teşvik eden, arkeolojik eğitim hayatım boyunca çalışma etiği ve bilimsel çalışma ahlakına sonsuz saygı duyduğum, kendime bu yönde rol model aldığım, hangi konuda olursa olsun değerli desteğini ve güzel motivasyonlarını esirgemeyen kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ayşe Tuba Ökse'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bu süreçte göstermiş olduğu ilgi ve sabrın yanında ayırmış olduğu zaman için, sınırsız kullanmama izin verdiği kütüphanesi, arşivi ve bilgi dolu evinin kapılarını açarak bana bir ışık olduğu için sevgili hocama minnettarım.

Mesleki deneyiminin ilk adımlarını kazısında atma şansı bulduğum, lisans ve yüksek lisans eğitimim sürecinde kendisinden edindiğim bilgiler ve yorumlarıyla katkı sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Şengül Aydıngün'e şükranlarımı sunarım. Lisans ve yüksek lisan eğitimim süresince, değerli bilgi ve deneyimleri eşliğinde öğrenim gördüğüm Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji bölümündeki sevgili hocalarıma, tezim konusunda yayınlarıyla çalışmalarından yararlandığım tüm değerli hocalara ve meslektaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Tezimi ayrıntılı analiz ederek, yapıcı önerilerinden ve tez savunmama katkılarından dolayı değerli jüri üyesi Dr. Öğr. Üyesi Elif Baştürk'e teşekkürlerimi sunarım.

Bu inişli çıkışlı süreci beraber göğüslediğimiz dostlarım; her daim bilgi ve deneyimini paylaşan, rahatlığı ve sakinliği ile motive eden Özcan Dursun'a, sorularıyla bir türlü rahat bırakmadığım, sorularımı cevapsız bırakmayan İlyas Çetinkaya'ya yardımlarından ve desteklerinden ötürü içten teşekkürlerimi sunarım. Tez konusunda bana olana inanç ve güvenlerini sonuna kadar hissettiren, yeri geldiğinde bana benden daha çok inanan, uzak ya da yakın her zaman desteklerini gösteren can dostlarım Elif Bozkurt ve Neşe Edis'e ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca her koşulda yanımda olan, benimle birlikte emek harcayan, felsefi ve psikolojik bakış açısı ile katkıda bulunan dostum Hasan Kaan Sungur'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Tüm hayatım boyunca gerek maddi gerek manevi desteklerini esirgemeyen, yanımda olan sevgili anneme, babama ve ailemin diğer üyelerine içten teşekkürlerimi sunarım. Hayatımda ki en büyük destekçim, gece-gündüz çevirilerimi yapan, teknik problemlerimi çözen, düştüğümde kaldıran, bana her daim inanan ve yanımda olan canım ağabeyim Emre Serbes'e ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Son olarak ailemize yeni katılan, gülüşü ve varlığı ile evimizin neşesi, serotonin deposu canım yeğenim Ertuğrul'a teşekkürlerimle...

Ebru SERBES

Kocaeli, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	iii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	viii
HARİTALAR LİSTESİ.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİK LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMANIN BELİRLENEN ÇERÇEVESİ	3
1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
1.2. ELE ALINAN ÇALIŞMANIN KAPSAMI.....	4
1.3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ	9
1.4. KULLANILAN TERİMLER VE KAVRAMLAR	11

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÖLÜM OLGUSUNUN İŞLEVSELLİĞİ ve KURAMSAL ÇERÇEVE.....	16
2.1. ÖLÜM OLGUSU VE BİLİŞSEL GELİŞİM İÇİNDEKİ YERİ.....	18
2.1.1. Ölüm İnancı.....	18
2.1.2. Ölümün Psikanalizi	20
2.1.3. Ritüel Kavramı ve Toplumsal İşlevleri.....	23
2.2. YERLEŞİM YERLERİNİN KONUMU	26
2.3. ÖLÜNÜN GÖMÜLME İŞLEMLERİ.....	34
2.3.1. Konumlandırma	34
2.3.2. Gömme Biçimi	37

2.3.3.Mezar Tipi.....	38
2.3.4.Mezar Eşyaları.....	39
2.4. ÖLÜNÜN ANILMASI (RİTÜELLER).....	43
2.4.1.Gövdesinden Ayrılmış Kafatasları.....	45
2.4.2.Ölülerin Üzerinde Yaşamak	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖLÜ BEDENİNE UYGULANAN DAVRANIŞLAR.....	54
3.1. KEMİKLERİN ETTEN ARINDIRILMASI	54
3.1.1. Yöntem I	55
3.1.2. Yöntem II.....	55
3.1.3. Yöntem III	56
3.1.4. Yöntem IV	56
3.1.5. Yöntem V	57
3.2. UZUVLARIN VÜCUTTAN AYRILMASI	57
3.3. ALÇILAMA VE SIVAMA.....	59
3.3.1. Tüm Vücuda Uygulama	59
3.3.2. Kafatasına Uygulama	60
3.4. BOYA KULLANIMI	65
3.4.1. Kullanılan Boyalar.....	66
3.4.2. Kullanım Biçimleri	66
3.5. DELGİ VE KAZIMA, ÇİZİ İZLERİ.....	69
3.6. HASIR YAYGI, GİYSİ ve TAKI ile GÖMME	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. DEĞERLENDİRME	75
4.1. BENZERLİKLER VE ETKİLEŞİM	75
4.2. GELİŞİM VE DEĞİŞİM.....	79
4.3. YAŞAM BİÇİMİNİN YANSIMASI	82

4.4. ETNOLOJİK VE PSİKANALİTİK YORUMLAMA	83
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA	90
HARİTALAR	107
ŞEKİLLER	109
ÖZGEÇMİŞ.....	125

ÖZET

Ölümün, soğuk ve nihai gerçekliği karşısında insan, korku ve kaygı dürtüleri içerisinde korunma ihtiyacı duymuştur. Bedenin çürüyüp, dokuların yok olduğunun farkında olan insan için ölüm sonrası ruha, yani bilince ne olduğu tam bir muammadır. Düşünsel bir varlık olan insan, ölümün gerçekleşmesinden sonraki bilinmezliği anlamlandırmaya çalışmış, bunu farklı ritüel ve ölü gömme uygulamaları üzerinden sağlamaya çalışmıştır. Bu uygulamalar benimsenmiş alışkanlıklara dönüşürken, alışkanlıklarla birlikte gelişen inanç sistemi ve kutsallaştırılmış davranış biçimlerinin tümü ritüelleri oluşturmaktadır. İnanç geleneği bağlamında benimsenmiş ritüellerin birçoğu toplum içerisinde grup halinde ya da bireysel olarak uygulanabilmektedir.

Yaklaşık olarak MÖ. 10.500-5.800 yılları arasında, yerleşik yaşama geçişin adımlarının atıldığı Neolitik Çağda inanç sembolizmi, toplumun üzerinde etkili olmuştur. Ölü gömme uygulamaları, toplumun sosyokültürel yapısını anlatan en iyi yazısız kitaptır.

Kafatasının alınması, alçı sıvama, aşı boyası ve hasır kullanımı, delgi\kesi izleri benzeri davranış örüntüleri gibi Neolitik dönemde ölü bedenine yapılan uygulamalar ve tüm bu uygulamaların yöntemleri; bahsi geçen eylemlerde komplike bir faktör olarak yer alan insan psikolojisi gözetilerek, zamansal ve bölgesel analizler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ön Asya, Neolitik, Ölü Gömme, Ritüel.

ABSTRACT

Facing the cold and ultimate reality of death, humans needed to be protected from impulses of fear and anxiety. Being aware of the fact that the body decays and the tissues are decomposed, it is a complete conundrum what happens to the soul, that is, to the consciousness after death. Humans, an intellectual being, tried to make sense of the unknown after death and to achieve different rituals and burial practices in the frame of this through. While these practices turn into adopted habits, all the belief system and enshrined behavioural pattern developed to constitute rituals. Many of the rituals can be practiced in the society as groups or individually, as adopted in the context of belief tradition.

Between 10500-5800 BC, as the steps of the transition to settled life had been taken, symbolism of belief became influential in the society. Burial practices provide the best description of the sociocultural structure of the society.

The practices applied to the dead body in the Neolithic period such as the removal of the skull, plastering, the use of ochre and mat, drilling/incision traces on the skull and their applying methods have been studied with regional analyses within a chronological order. Also, the human psychology concerning these practices, a complicated factor in the aforementioned actions has been discussed.

Keywords: Near East, Neolithic, Burial Practices, Ritual.

KISALTMALAR

Bkz:	Bakınız
BM:	Kafataslı Bina
Böl:	Bölüm
C14:	Karbon 14, radyoaktif karbon yöntemi
Çev:	Çeviren
değ:	Derleyen
Ed:	Yayına hazırlayan\Editör
Eds:	Yayına hazırlayanlar\Editörler
EP:	Epi-Paleolitik
GÖ:	Günümüzden Önce
GPPNB:	Geç Çanak Çömleksiz Neolitik B
Kal:	Kalibre Edilmiş
Km:	Kilometre
m:	Metre
MÖ:	Milattan Önce
ODTÜ:	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OPPNB	Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B
PN:	Pottery Neolithic\ Çanak Çömlekli Neolitik
pp:	Sayfa Aralığı
PPN:	Pre-Pottery Neolithic\ Çanak Çömleksiz Neolitik
PPNA:	Pre-Pottery Neolithic A\ Çanak Çömleksiz Neolitik A
PPNB:	Pre-Pottery Neolithic B\ Çanak Çömleksiz Neolitik B
PPNC:	Pre-Pottery Neolithic C\ Çanak Çömleksiz Neolitik C
TAÇDAM:	Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi.
TAS:	Tematik Arkeoloji Serisi
TÜBA-AR:	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
vd:	ve diğerleri

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Anadolu ve Yakınoğu Neolitik Yerleşmeleri	107
Harita 2: Sıvalı Kafataslarının harita üzerindeki dağılımı.....	108
Harita 3: Sıvasız Kafataslarının dağılımı.....	108

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Yakınoğu ve Anadolu Neolitik Kronolojisi (Watkins 2010; Tab. 1; Tekin 2017: Tab. 1, Özdoğan 2014.).....	8
Tablo 2: Levant Koridoru için yapılan kronoloji (Kuijt 2008: 171; 2000:81 tab 1; Fuensanta, vd.2018: Fig. 7.).....	8
Tablo 3: Sıvamada kullanılan hammadde ve kafatasların bulunan konumları (Kodaş2019 ve Erdem 2019 çalışmalarından düzenlenmiştir).	65
Tablo 4: Orta Anadolu ile benzerlik ve etkileşim	79
Tablo 5: Davranışların Dönemsel Yayılımı	81
Tablo 6: <i>Ölü bedenine uygulanan davranışlar ve yerleşimler</i>	89

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Davranışların bölgelere göre dağılımı.....	79
Grafik 2: <i>Davranışların genel dağılımı</i>	87

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Ölüm Olgusunun birey nezdinde ilişkili olduğu davranışları	17
Şekil 2: Ölüm Olgusunun bireyde işleyiş döngüsü.....	19
Şekil 3: Kafatasının vücuttan alınma aşamaları (Ain Ghazal Örneği, Kuijt 2008.) ..	50
Şekil 4: Evin tabanına gömülmüş bireyler (<i>Çatalhöyük İllüstrasyonu, Bonogofsky 2006; Boz & Hagel 2013: 414, Fig. 19.1.</i>)	51
Şekil 5: Yötem I uygulanış şeması (.Kodaş 2019: Fig. 7, 294.).....	58
Şekil 6: a. Jericho sıvalı kafatası, b. Beisamoun sıvalı kafatası, c. Yiftahel sıvalı kafatası (Serbes 2019:).....	61
Şekil 7: Sıvalı ve izole kafataslarının vücuttan ayrılmasından itibaren gerçekleşen işlemler (Kodaş 2019: 299, Tab. 1).....	64
Şekil 8: Kafatasında uygulanan delgi ve kazıma yöntemi, Göbekli Tepe örneği (Haalm, Clare 2017: 3-6, Fig.2-3-5.)	70
Şekil 9: Tell Halula, hasır ya da giysi kullanımı (Kuijt, Guerrero vd. 2011:508-509, Fig. 4,5.)	73
Şekil 10: Etin uzuvlardan sıyrılma izleri	109
Şekil 11: Etin kafatasından sıyırma izleri (a) Körtik Tepe kafatası temporal üzerinde kesi izi (Erdal 2014:10, Fig. 6a.) (b) Çayönü frontal üzerinde kesi izleri (Özbek 2004:32)	109
Şekil 12: Kafatasının çene\çenesiz modellenme aşamaları ((a.) Goren, Goring-Morris vd. 2001: 687, fig 17. (b.) Slon, Sarig vd. 2014: 7 fig 10).....	109
Şekil 13: Körtik Tepe (a) sıva kaplı iskelet (Özkaya vd. 2013:51) (b) mezar eşyaları ile sıva kaplı gömüt (Özkaya vd. 2013: 50)	110
Şekil 14: (a) Tell Aswad ve (b) Yiftahel sıvalı kafatası grubu ((a) Stordeur vd. 2007: 28, fig 5-1. (b) Khalaily 2012: 222, fig 3)	110
Şekil 15: Ain Ghazal, uyku halinde, kil sıva ile modellenmiş kafatası örnekleri (Schmandt-Besserat 2013: 222, fig. 6.2.8).....	111
Şekil 16: Ain Ghazal (a) izole kafatasları (b) poskranyal iskelet (Rollefson ve Kafafi 2013: 17, Fig. 1.1.15).....	111
Şekil 17: Abu Hureyra izole kafatası ve başsız iskelet (Moore, Molleson 2000: 281, Fig. 10.2-3).....	112
Şekil 18: Beisamoun sıvalı kafatasları (a.Denise vd. 1973:230 b. Goren, Goring-Morris 2001: 679)	112
Şekil 19: Yiftahel, (a) çoklu gömü ve (b) tekli gömü (Milenski vd. 2008:42, fig.5 - fig.6).....	112
Şekil 20: Jerf el-Ahmar postkranyal iskelet ve izole kafatası(Kodaş 2013: 15, Fig. 6)	113
Şekil 21: Nahal Hamer bitümen ve kolajen içerikli madde ile kafatası modellemesi (Yakar, Hersshkovitz 1988: 65, plate 18.)	113
Şekil 22: Çayönü başsız iskelet ve büzülmüş pozisyonda iskelet (Özdoğan 1999, Plates 30)	114
Şekil 23: Çayönü, Kafataslı Bina ikincil gömüler (Özdoğan 1999. Plates 26)	114

Şekil 24: Körtik Tepe, kemikler üzerindeki boya ve hasır izleri (Erdal 2014:6, Fig 2,3)	115
Şekil 25: Tell Aswad (a) sıvalı kafatasları üzeri kırmızı boyanmış örnekler ve boyalı iskelet (b) boyalı iskelet (Stordeur 2007: 25 Fig.2)	115
Şekil 26: Hasankeyf Höyük, kırmızı aşı boyası kaplı çocuk iskeleti (Miyake 2016:32)	116
Şekil 27: Hasankeyf Höyük, siyah boya izleri bulunan kemik (Miyake vd. 2012:3, Fig. 5)	116
Şekil 28: a. Nevali Çori kafatası ile birlikte çakmaktaşı bıçak(Lichter 2018.) b. Domuztepe izole kafatası (Carter vd. 2003: 127, Fig. 13)	117
Şekil 29: Tell Halula a-b. oturur pozisyonda gömülmüş birey, c hasır negatifi (Ortiz vd. 2013:4156, Fig.5)	117
Şekil 30: Tell Halula, iskeletle birlikte gömülmüş deniz kabuklarından kemer (Ortiz vd. 2013: 4158, Fig.7)	118
Şekil 31: Türbe Höyük izole kafataslı sandık mezar (Sağlamtimür 2007: 15)	118
Şekil 32: Tell Sabi Abyad üçlü mezar (Akkermans 2006:136, Fig. 10)	119
Şekil 33: Tell Sabi Abyad çömlek mezar ve izole kafatası (Plug vd.2008: 345, Fig 14.10)	119
Şekil 34: Aşıklı Höyük a. uyluk kemiğinde sıva izi b. kol kemiğinde sıva izi (Özbek 2005:136, Res.3a,3d)	120
Şekil 35: Tell Aswad hasır izi (Stordeur 2006: 60, fig. 4.6)	120
Şekil 36: Etnolojik ve Arkeolojik hasır örnekleri (a), Abu Hureyra mezarda bulunan hasır izi (Moore vd. 2000: 282, Fig. 10.4) (b) Günümüz kabir hasırı (Türktaş 2016:32, Şek. 13), (c) Aşıklı Höyük mezarda bulunan hasır (https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-143624/asikli-hoyuk-kazilarindan-10-bin-yillik-hasir.html) (d) Günümüz tavan hasır örneği (Foto: Füsün Ertuğ https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-143624/asikli-hoyuk-kazilarindan-10-bin-yillik-hasir.html)	121
Şekil 37:(a) Çatalhöyük hasıra sarılı bebek mezarı (Boz, Hager 2013:425, fig. 19.19)	122
Şekil 38: Çatalhöyük, aşı boyalı kafatası ile gömülmüş kadın birey (Haddow, Knüsel 2017: 55, fig. 2)	122
Şekil 39: Köşk Höyük sıvalı kafatasları (Bonogofsky 2018:34)	123
Şekil 40: Lapa do Santo, elleri yüzünde konulmuş kafatası ve boyun omurları (Strauss vd. 2015:11, Fig.5)	123
Şekil 41: Lapa do Santo kafatası fenomeni (Strauss vd. 2015: 13, Fig. 8)	124
Şekil 42: Himba kadını, saçları ve ciltleri aşı boyası ile kaplanmış (Tirbutsh 2016:7, Fig.5)	124

GİRİŞ

Ölüm sonrası, düşünsel bir varlık olan insan için büyük bir muamma haline gelmektedir. Bu durum kimi insanlarda mutluluk ve huzur, kimi insanlarda ise ölüm anında acı duymak, sevdiği insanları geride bırakmak ve ölüm sonrası bilinmezlik gibi sebeplerden ötürü korku duygusunu oluşturmaktadır. Bu duygular içerisindeki insan ölümle, salt gerçekliğine karşın birtakım uygulamalar ile başa çıkmaya çalışmıştır.

Ölü gömme, hayatını kaybeden bireylerin bedenlerini bertaraf etmek için kullanılan en yaygın davranışlardan biridir. Bedeni gömme eylemi antropolojik bağlamda, ölü bedenlerin toprağa kazılan çukura bırakılarak üzerinin toprak ile yeniden kapatılması biçiminde tanımlanmaktadır¹. Orta Paleolitik dönemde ölülerini bilinçli bir eylem çerçevesinde gömdükleri bilenen ilk insan türü Homo Neanderthalis'dir. Bu insan türü ölülerini açıkta savunmasız durumda veya arkasında bırakmak yerine onları gömmeyi tercih ederek ilk ölü gömme eylemini gerçekleştirmiştir². Ralph Solecki tarafından Kuzey Irak'ta Zagros Dağlarındaki Şanidar Mağarası'nda bulunan, yaşlı bir Neanderthal iskeletinin çevresinde yoğun miktarda çiçek poleni ve farklı türde çiçekleri barındırmasından dolayı çiçek gömüt adıyla bilinen bu insan türünün sembolik yaklaşımla ölüsünü gömen ilk insan türü olduğu düşünülmektedir³. Orta Paleolitik dönemde başlayan gömme uygulaması, Üst Paleolitik'te daha nitelikli ve sembolik öğelerle uygulanmaya başlanmıştır.

Neolitik dönemde, avcı-toplayıcı hayat tarzından yerleşik, tarımsal ve hayvansal besin üretimine dayalı yaşam koşullarının oluşturulması, toplumun inanç birikiminde gelişim ve değişimlere zemin hazırlamıştır. Dönemin standartlaşmış bazı ölü gömme uygulamalarında ölüler yapı tabanları altındaki basit toprak mezarlara büzülmüş pozisyonda tekli ya da çoklu gömülmüştür. Ölüler mezarlara eşyalarıyla gömüldükleri gibi, ikincil olarak, kemiklerin ve/veya kafataslarının ayrılmasından sonra tekrar gömüldükleri de belirlenmiştir. Bunların yanı sıra bedeni koruma amacıyla aşı boyası ve hasıra sarma uygulaması da ölü gömme geleneklerinin birikiminde bulunmaktadır.

¹ Emiroğlu, Aydın 2003: 343.

² Uhri 2006; 16-20.

³ Solecki 1975: 880.

Neolitik dönemde insanlar, ölümü başka bir hayata açılan kapı olarak görmüşler, ölüm sonrasında yeni yaşamın başlayacağına olan inançla ölülerini çeşitli biçimlerde gömmüşlerdir. Geride kalan bireyler, aralarındaki bağın belki de devam edeceği düşüncesiyle ölülerini yaşadıkları alanlara ve yakınlarına gömmüşler, bedeni korumak için çeşitli uygulamalar geliştirmiştir. Bu uygulamaların tümü inanç ve ritüel sarmalıyla ilintili görünse de ruhsal benliğin çatışmalarının etkileri de büyüktür. Dönemler boyunca kültür ve toplumların değişim döngüsü içerisinde harmanlanması ve bölgelere yayılması, ile ortaya çıkan kolektif belleğin inanç aktarımı, ölü gömme ve ritüel uygulamalarla günümüzde taşınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMANIN BELİRLENEN ÇERÇEVESİ

1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI

Çalışmanın temel amacı, bütün canlılar için kaçınılmaz bir son olan “ölüm” olgusunun, Neolitik insanın üzerindeki fobik etkilerinin dışa aktarımı olarak Önasya’da ölü bedenine uygulanan davranışların psikanaliz yöntemine başvurularak arkasında yatan alt benlik ile faydacılık açısından amaç ve nedenleri irdelenecektir. Bu davranışlar, ölü bedene uygulanan bazı işlemler ve gömmeye ilişkin uygulamalardan oluşmaktadır. Davranışların Neolitik dönem insanının bireyin benliğini de göz önünde bulundurarak ölüye yüklediği anlamın bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda çeşitli sorulara yanıt aranması hedeflenmiştir. İlk olarak ölümün kavramsal olarak anlaşılması adına ölüm olgusunu açıklayıcı tanımlamaya yer verdikten sonra, ölüm olgusu inançsal ve psikanalitik yaklaşımlarından yararlanılarak incelenmeye gayret edilmiştir. Ölümün antropolojik görünümü göz önünde bulundurularak psikolojik görünümünün anlaşılması için davranışların nedenleri farklı bakış açılarından tartışılmıştır. Yukarıda bahsedilen ve çalışma içerisinde yanıt aranan sorular aşağıda sıralanmıştır.

- Ölü bedenine ne gibi davranışlar hangi teknikler çerçevesinde uygulanmıştır?
 - Etin kemiklerden sıyrılması hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Başın gövdeden ayrılma yöntemi hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Bedenin aşı boyası ile kaplanması için uygulanan işlemler hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Bedenin sıva ile kaplanması için uygulanan işlemler hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Başın sıva ile etlendirilerek yeniden canlandırılması için uygulanan işlemler hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Kafatasına delikler ve yivler açılması hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?
 - Ölü bedeninin giydirilmesi hangi arkeolojik kalıntılara göre tanımlanabilir?

- Ölü bedeninin mezara yerleştirilmesine ilişkin işlemler nasıl canlandırılabilir?
 - Ölü bedeninin mezara yerleştirilmesi sırasında verilen pozisyonlar nelerdir?
 - Gövdenin ve yüzün yönlendirilişi ne ifade etmektedir?
 - Ölü bedeninin mezardan çıkartılıp tekrar gömülmesi nasıl gerçekleştirilmiştir?
- Neolitik dönemin insan topluluklarını bu uygulamalara yöneltten neydi?
 - Ölüm korkusu muydu?
 - Atayı onurlandırma isteği miydi?
 - Yok, olmayı kabul edememe miydi?
 - Ruhun canlılara yapabileceklerinden korunmak mıydı?

Bu bağlamlarda, gerçekleştirilmesi amaçlanan ölüm olgusunun Neolitik bireylerin üzerindeki psikolojik etkisinin, inançsal ve psikanaliz yöntemiyle çözümlenmeye ve yorumlanmaya özen gösterilerek incelenmiş bir çalışma olmasına ağırlık verilerek, Neolitik dönem ölü gömme alanında yapılmış olan çalışmalarına farklı bir bakış açısı katabilmektedir.

1.2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Bu çalışmanın araştırma alanını kapsayan Ön Asya, tarihte avcı-toplayıcı yaşam tarzını terk etmeye başlayarak tarımsal üretime doğru ilk adımların atıldığı ve yerleşik yaşama geçişin gerçekleştirildiği bölgedir. “Büyük Mezopotamya” olarak adlandırılan bölge doğuda Zagros Dağlarından, batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Güneydoğu Toros Dağlarından güneyde Basra Körfezine dek uzanan bölgedir. Arkeoloji literatüründe, “Bereketli Hilal” olarak da tanımlanan bu bölge, yalnızca Neolitik beslenme ve günlük yaşamın değil kültürel ve sosyal bütün öğelerin yeniden biçimlendiği ve sürekli olarıktan değiştiği, yerleşik yaşam tarzının en erken geliştiği ve zenginleşerek yayıldığı coğrafyadır⁴. Bu geniş coğrafya, bu çalışmada Levant, Kuzey Mezopotamya ve Zagroslar olmak üzere üç ana bölüme ve bu bölümlerde kendi içerisinde alt bölgelere ayrılarak ele alınmıştır.

Doğu Akdeniz, kuzeyden güneye doğru uzan sahil şeridini kapsar ve coğrafik olarak kısaca “Levant Koridoru” ya da “Doğu Akdeniz Koridoru” olarak da

⁴ Hauptmann, Özdoğan 2007: 404.

tanımlanır⁵. Levant, kuzeyde Toros Dağları, batıda Akdeniz Kıyı Şeridi, güneyde Sina Yarımadası ve doğuda Arap Çölleri arasında kalan bölgedir. Yaklaşık olarak kuzeyden güneye 1000 km uzunlukta, doğudan batıya 400 km genişliktedir. Günümüz siyasi sınırlarına göre kuzeyden güneye doğru Türkiye, Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail ve Mısır'ın bir bölümünü içine alır⁶. Levant koridoru, Neolitik dönem yerleşimleri bakımından oldukça zengin bir bölge olmakla beraber ölü gömme geleneklerinde dönemine göre ilgi çekici bir uygulama olan kafatası kültürünün ilk görüldüğü bölgedir (*Harita 1*). Bu bağlamda Güney Levant bölgesinde Tell Aswad⁷, Tell Ramad⁸, Ain Ghazal⁹ (Ürdün), Beisamoun¹⁰ (İsrail), Jericho¹¹ (İsrail), Kfar Hahores¹² (İsrail), Nahal Hemar¹³ (İsrail), Yiftah'el¹⁴ (İsrail) incelenmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesinin bir parçası olan Yukarı Fırat Havzası, Keban ve Karakaya Barajlarının bulunduğu, dağ sıraları arasındaki çöküntü ovalarının hâkim olduğu bölgedir. Bölge, Elazığ-Malatya dışında Erzincan, Bingöl ve Tunceli sınırlarına kadar uzanmaktadır¹⁵. Bu bölgede yer alan Cafer Höyük¹⁶ (Malatya) çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Orta Fırat Havzası Amanos Dağları ile batıdan, Güneydoğu Toroslar ile kuzeyden, Karacadağ Masifi ile doğudan sınırlanır, Fırat Nehrinin oluşturduğu hafif kıvrımlı yaylalar ve geniş ovalar ile karakterize edilmektedir. Bölge, Fırat Nehri üzerine inşa edilen bir dizi baraj projesi kapsamında incelenmiştir¹⁷. Bu çalışma kapsamında Şanlıurfa il sınırları içinde Nevali Çori¹⁸ ve Göbeklitepe¹⁹, Suriye'de Abu

⁵ Erek 2008: 2-3.

⁶ Bar-Yosef, Belfer-Cohen 1989: 448.

⁷ Contenson 1992.

⁸ Contenson 2000.

⁹ Rollefson 1983.

¹⁰ Lechevallier vd. 1973.

¹¹ Kenyon 1954.

¹² Goring-Morris 2002.

¹³ Bar-Yosef 1986.

¹⁴ Hershkovitz vd.1986.

¹⁵ Işıklı 2018: 44.

¹⁶ Cauvin vd. 1980.

¹⁷ Ökse, 2011:260.

¹⁸ Hauptmann 1999.

¹⁹ Schmidt 2007.

Hureyra²⁰, Jerf el Ahmar²¹ ve Tell Halula²², Balih Havzası'nda Tell Sabi Abyad²³ ele alınmıştır.

Yukarı Dicle Havzası kuzeyden ve doğudan Güneydoğu Toros Dağları, batıdan Karacadağ, güneyden de Mardin Eşiği Dağları ile sınırlanır. Bölge bu konumuyla Mezopotamya ile Orta ve Doğu Anadolu arasında bağlantı kurmada önemli bir rol üstlenmiştir²⁴. Yukarı Dicle Havzasının Neolitik yerleşimleri Diyarbakır il sınırları içerisinde Boztepe²⁵, Çayönü²⁶, Demirköy²⁷, Hakemi Use²⁸ ve Körtik Tepe²⁹, Batman il sınırlarında Hasankeyf Höyük³⁰ ile Siirt il sınırlarında Türbe Höyük³¹'den oluşmuştur.

Dicle Nehri kaynaklarını Van Güneyi ve Hakkari Dağlarından alan Habur ve Büyük Zap nehirleri ile kaynaklarını Zagros Dağlarından alan Küçük Zap ve Diyala nehirlerinin katılmasıyla güçlenir. Orta Dicle Havzası bu nehirlerle tanımlanır. Bu çalışma kapsamında incelenen Neolitik yerleşimler Irak'taki Tell es-Sawwan³² ve Tell Hassuna³³ höyükleridir.

Neolitik dönem, yaşam tarzı, besin ekonomisi ve materyal kültür ışığında farklı dönemlere ayrılır. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde konar-göçer yaşam tarzından uzaklaşarak kalıcı konutların ve mimarinin geliştiği, ilk köy yerleşimlerinin kurulduğu yerleşik yaşam tarzının örgütlendiği dönemdir. Besin ekonomisinde uzun zamandan beri yabani halde tüketilmiş olan tahıllar zaman içinde kültüre alınmış ve bazı hayvanların evcilleştirilmesinin yanı sıra avcılık ve toplayıcılık da sürmüştür. Bu dönem, sembolizmin yoğunlaştığı bir dönemdir.

²⁰ Moore 2000.

²¹ Stordeur vd. 2002.

²² Molist vd. 2009.

²³ Akkermans 1995.

²⁴ Köroğlu 2011: 449.

²⁵ Parker vd. 1999.

²⁶ Halet, Braidwood vd.1982; Özdoğan vd. 1994a.

²⁷ Algaze, Rosenberg 1991.

²⁸ Tekin 2003.

²⁹ Özkaya vd. 2007.

³⁰ Miyake vd. 2012.

³¹ Sağlamtimür, Ozan 2007.

³² El-Wailly, Abu es-Soof 1965.

³³ Llyod vd. 1945.

Kathleen Kenyon'un Jericho kazısında bulduğu kültür katları, bu dönemin alt ayırımının oluşturulmasında öncülük etmiştir. Kültür katmalarının A ve B olarak ayırımından yola çıkılarak Çanak Çömleksiz Neolitik dönem PPNA ve PPNB olarak sınıflandırılmıştır. PPNB evresinin içerisindeki değişim ve gelişimlere göre alt evreler Erken/İlk (EPPNB), Orta (O\MPPNB), Son (LPPNB) ve Final Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNC/ Final PPNB) olarak belirlenmiştir³⁴.

Çanak Çömlekli Neolitik dönemde, tarımsal üretimin geliştiği, mimaride anıtsal unsurların yerini daha basit yapılara bırakıldığı, beslenme alışkanlıklarındaki değişim doğrultusunda seramik kapların üretiminin arttığı ve yaygınlaştığı belirlenmiştir. Bu dönem teknolojik, yapısal ve biçimsel açılardan çanak-çömlek gelişimi üzerinden İlk/Erken, Orta ve Son/Geç olmak üzere 3 evreye ayrılmıştır. Bu evreler, kültürlerin adlarını ilk tanımlandığı kazı alanlarından alan Hassuna, Sammara ve Halaf kültürleri olarak tanımlanmıştır³⁵.

Neolitikleşme sürecinin kendi içerisindeki değişim ve gelişimi farklı coğrafyalarda eşzamanlı yayılım göstermemiş ve geniş bir zaman dilimine yayılmıştır³⁶. Bu nedenle, Neolitik dönemin evreleri ve tarihlendirmesi hakkında bölgeler arası farklı kronolojik görüş ve çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma Ön Asya kronolojisi açısından ele alındığından, Neolitik Çağ MÖ 11.700 ile MÖ. 5.500 yılları arasını kapsamaktadır³⁷ (Tablo 1-2).

³⁴ Tekin 2017:175-238.

³⁵ Tekin a.g.e :238-239.

³⁶ Tekin 2017: 148.

³⁷ Tekin 2017: 148-150; Kuijt 2008: 171; 2000:81 tab 1.

<i>Geleneksel Kültür Adları</i>	<i>¹⁴C Tarihleri (MÖ)</i>	<i>Kültürel Dönemler</i>
Epi-Paleolitik	MÖ.23.000-10.200	
Erken Epi-Paleolitik	MÖ.23.000-15.000	Kebaran
Orta Epi-Paleolitik	MÖ.15.000-13.000	Geometrik Kebaran
Geç Epi-Paleolitik	MÖ.13.000-10.200	Natufiyan (Natufian)
Çanak Çömleksiz Neolitik	MÖ. 10.200-7.000	Proto-Neolitik
ÇÇNA\PPNA	MÖ.10.200-8.800	
Çanak Çömleksiz Neolitik B	MÖ.8.800-6.900	
Erken PPNB	MÖ. 8.500-	
Orta PPNB	MÖ. 8.000	
Geç PPNB	MÖ. 7.500	
ÇÇNC\PPNC	MÖ. 7.500-7.000	
Çanak Çömlekli Neolitik	MÖ. 7.000-5.100	
İlk\ Erken Çanak Çömlekli Neolitik	MÖ. 7.000-6.300	Pre-Proto Hassuna\ Proto-Hassuna
Orta Çanak Çömlekli Neolitik	MÖ. 6.300-5.900	Hassuna-Samarra\ Proto Halaf
Son\Geç Çanak Çömlekli Neolitik	MÖ. 5.900-5.100	Halaf\Ubeyd Geçiş Evresi

Tablo 1: Yakındoğu ve Anadolu Neolitik Kronolojisi (Watkins 2010; Tab. 1; Tekin 2017: Tab. 1, Özdoğan 2014)

Dönem	¹⁴C Tarihleri (GÖ)	Yerleşim
Geç Natufiyan	11.000-10.300	Nahal Oren Nahal Hemar
PPNA	10.300-9.300	Jericho Nahal Oren Jerf-el Ahmar
Erken PPNB (PPNB)	10.500-9.300	
Orta PPNB (MPPNB)	9.300-8.500	‘Ain Ghazal Jericho Tell Aswad Kfar Hahores Yiftahel Abu Hureyra
Geç PPNB (LPPNB)	5.500-8.000	‘Ain Ghazal Beisamoun Ramad I
Son PPNB/PPNC	8.000-7.500	‘Ain Ghazal Ramad II

Tablo 2: Levant Koridoru için yapılan kronoloji (Kuijt 2008: 171; 2000:81 tab 1; Fuensanta, vd.2018: Fig. 7.)

1. 3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışmanın başlangıcında, kuramsal temelin hazırlanması ve içeriğin oluşturulması için yerli ve yabancı kaynaklardan oluşan geniş bir kaynak taraması yapılmıştır. Çalışmanın felsefi arka planın yer aldığı, insanın varoluşsal sürecinde en büyük kaygısı olan ölüm olgusunun anlatıldığı bölümde (*Bkz. Böl. 2*) ölümün kuramsal ve kavramsal bağlamdaki tanımları ile ritüel ve toplumsal işlevlerine yer verilmiş, ölüm olgusunun somutlaşmış kanıtı olan, bedenın sonsuzluğa uğurlanışının aşamaları kendi içerisinde birbiriyle bütünsellik oluşturacak şekilde incelenmiştir.

Ölü bedenine uygulanan davranışların görülme yoğunluğuna göre ve çevresel değişikliklerin anlaşılması için üç ana bölge seçilmiş, bunlar da davranışların incelenmesi ve açıklaması şeklinde altı alt başlık halinde düzenlenmiştir (*Böl.3.13.3*).

Ölü bedenine ne gibi davranışların hangi teknikler çerçevesinde uygulanmış olabileceğine ilişkin soruların çözümlenmesi için aşağıdaki incelemeler yapılmıştır:

- Kemikler üzerinde, etin sıyrıldığına ilişkin izlerin tanımlanması,
- Başın gövdeden ayrılma yöntemine ilişkin, kemikler üzerinde kalan bölümlerin, kesme izlerinin ve omurga diziliminin antropolojik inceleme sonuçlarının yorumlanması,
- Bedenin aşı boyası ile kaplanması için uygulanan işlemlerin izlerini tanımlayan antropolojik inceleme sonuçlarının yorumlanması,
- Bedenin kaplandığı sıvanın niteliğine ilişkin bilgilerin toplanması,
- Başın kaplandığı sıvanın niteliğine ilişkin bilgilerin toplanması ve etlendirmenin hangi ölçütlere göre yapılmış olabileceğinin tanımlanması,
- Ölü bedenın giydirildiğine ilişkin, mezar tabanında ve kemikler üzerinde saptanan izlerin ve giysiyi tamamladığı düşünülen süs eşyalarının niteliğine ilişkin bilgilerin toplanması,

Ölü bedenın mezara yerleştirilmesine ilişkin işlemlerin canlandırılabilmesi önerilerin oluşturulması için aşağıdaki incelemeler yapılmıştır:

- Ölü bedenın mezara yerleştirilmesi sırasında verilen pozisyonların belirlenmesi ve farklılık gösteren biçimlerin incelenmesi,

- Kafatasların ve bedenlerin ayrılarak gömülmesinin aşamalarının belirlenmesi,
- Ölü bedeninin veya kafatasının mezardan çıkartılıp tekrar gömülmesinden önce gerçekleştirilen işlemlerin analizi.

Neolitik dönemin insan topluluklarını bu uygulamalara yönelten etmenlere ilişkin önerilerin oluşturulması için aşağıdaki incelemeler yapılmıştır:

- Davranışların bölgeler arası ilişkilerinin coğrafi ve kronolojik bağlam açısından ele alınarak kendi aralarında karşılaştırılması (*Bkz. Böl. 4.1*).
- Davranışların Neolitik dönem toplulukların yaşam biçimlerine olan yansımaları (*Böl. 4-2*).
- Davranışların kuramsal olarak yorumlanması için Sigmund Freud tarafından geliştirilen psikanaliz yönteminin uygulanması ve bu kapsamda üretilen farklı fikirlerin değerlendirilmesi
- Davranışların etnolojik ve psikolojik boyut bağlamında çözümlenmesi (*Böl. 4-3*).

Yukarıda da belirtildiği gibi ölü bedenine yapılan davranışlar incelenirken farklı açılardan bakılarak, çeşitli soruların eşliğinde bu sorulara verilebilecek cevapların analizlerinin yapılabilmesi için arkeolojik verilerin yanı sıra diğer disiplinlerden de yararlanılmıştır. Psikanalizin tümevarım metodunu, etnolojinin geçmişte yaşamış ve hâlen varlığını sürdüren değişik kültürleri karşılaştırmalı olarak inceleyen folklorik yaklaşımı ile sosyolojinin insan ve toplum arasındaki etkileşimlerini eleştirel düşünme yönü ile bu kuramsal kalıplar (çatıların) göz önüne alınarak yorumlanmıştır.

1.4. TERİMLER VE KAVRAMLAR

Bu bölümün amacı kullanılan belli terimlerin, konunun bağlamsal bütünlük açısından rahat anlaşılabilmesini sağlamaktır. Bu bölümde, ölü bedenine uygulanan davranışlar ve bu davranışların psikanaliz yöntemiyle değerlendirildiği bölümlerde kullanılan terimlin açıklanmıştır.

Aşı Boyası: İçerisinde yüksek oranda demir oksit ve mineral bulunan killerden elde edilen aşı boyasının, sarı, kahverengi, turuncu ve kırmızı pigmentlere sahip çeşitleri bulunmaktadır³⁸.

Büzülmüş Pozisyon (Hocker Pozisyonu): Ölü beden kendi sağ ya da sol tarafına yan yatırılır. Gövdenin eksenine pelvis kemiğinin ile femur kemiği eksenine arasındaki açı 90°dir. Bu durumda ayaklar pelvis kemiğine degecek şekilde karın bölgesine yakın durmakta ve kollar genellikle dirseklerden bükülerek göğüs hizasında konumlandırılmaktadır³⁹.

Fenomen: Genel anlamıyla, “algının nesnesi, algılanan veya kendini gösteren, bilince görünen şey, gözlemlenebilir olay ya da olgu” olarak tanımlanır⁴⁰. Fenomen gözlemlenmeye elverişli olan, deney yoluyla bilinebilen, algılanabilen durum, olay, oluşumdur⁴¹. Antik Çağ Yunan felsefesinde fenomen akıl tarafından algılanabilecek asıl şeyin aksine duyularla kavranabilen nesne, duyuşsal görünüş şeklinde ifade edilir⁴².

Fobi: Kavramsal olarak, korkudan korkmak, “*kişinin belirli nesnelere ya da durumlar karşısında duyduğu, kapıldığı baskılı, kaygılı, olağan olmayan hastalık derecesinde güçlü korku, yığı*” şeklinde tanımlanmaktadır. Korkunun açığa çıkmasına neden olabilecek durumun yani korkulan uyarının kendini göstermesinden kaygılanma durumu, uyarandan kaçınma davranışı olarak tanımlanabilir⁴³.

³⁸ Çetinkaya 2019: 206; Ökse 2012: 46-49.

³⁹ Uhri 2010: 271; Yılmaz 2021:166; Mutlu 2018: 76.

⁴⁰ Cevizci 1999: 341.

⁴¹ Öktem 2005:33; Cevizci 1999: 341.

⁴² Cevizci 1999: 341.

⁴³ Parman 2004: 63-65.

Gömme: Hayatını kaybeden kişilerin bedenlerini bertaraf etmek için kullanılan kültürel yollar içinde en yaygın olanıdır. Toprak içine bir çukur kazılır ve bu çukur içine ölü beden yerleştirilip üzeri örtülür⁴⁴.

Gömüt (Mezar): Ölen bireyler için, yaşayan yakınları tarafından oluşturulan, mimarisi, dolgusu, mezar eşyası, bulunduğu alan, mekân ve zamansal bağlamda bir bileşimi içerisinde bulunan ölünün gömüldüğü alandır⁴⁵.

Kült: TDK sözlüğünde “Yerel özellikler taşıyan dinî törenler” olarak tanımlanır⁴⁶. Kutsal olarak bilinen varlıklar çevresinde oluşmuş, saygı, tapınma, dua, kurban ve ritüeller gerektiren, özel yer ve zamanlarda bayram ve törenleri bulunan, kült araçlarıyla cemaat liderlerini içeren inanç ve tapınış olarak tanımlanır⁴⁷. Bir diğer tanımla insanüstü olarak tasarlanan kişiler, materyaller ya da onların simgesel temsilcileri ile bağ kurmasını içeren geleneksel ritüeller topluluğu olarak tanımlanabilir⁴⁸. Bu gibi uygulamalar kafatası kültü kapsamında değerlendirilmiştir.

Mezar Eşyası: Mezarlarda ölen bireylere eşlik etmesi için çeşitli nedenlerle yerleştirilmiş nesnelere yer almaktadır. Bu nesnelere Arkeoloji literatüründe “eşya” ve “hediye” olmak üzere iki yaygın kullanımı bulunmaktadır. Sözlük anlamı bakımından eşya: “*türlü amaçlarla kullanılan, insan yapısı, taşınabilir cansız nesnelere ortak adı*⁴⁹”, hediye ise “*armağan, birini sevindirmek, mutlu etmek, onurlandırmak, kutlamak için veya anı olarak verilen şey*⁵⁰” anlamlarına gelmektedir. Mezarlarda, ölü bireyin kalıntıları ile ilişkili olarak yerleştirilen, genellikle ölünün kişisel kullanımına ait birincil kullanım gösteren nesnelere, ölü gömme töreni için özel olarak yapılmış nesnelere ya da ölümden sonraki yaşamda kişinin ihtiyaç duyulabileceği düşünülen çeşitli nesnelere oluşan ve farklı nitelik ve anlamların yüklendiği eşyalardır.

Nevroz: Kişinin nedenini bilmediği ya da çok hâkim olmadığı iç çatışmalar ile birlikte, toplumsal yaşam içerisinde yer edinebilmek için güçlü dürtüsel

⁴⁴ Emiroğlu, Aydın 2003: 343.

⁴⁵ Yılmaz 2021: 156.

⁴⁶ Türk Dil Kurumu, Kült.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1

⁴⁷ Emiroğlu, Aydın 2003:519.

⁴⁸ Erginer 1997: 41; Türkcan, 2006: 6.

⁴⁹ Türk Dil Kurumu Eşya:

<https://sozluk.gov.tr/>

⁵⁰ Türk Dil Kurumu Hediye:

<https://sozluk.gov.tr/>

yönlendirmesinden kaynaklanan hiçbir anatomik, fiziksel sebebi bulunmayan ve devamlılık arz eden davranış bozukluklarına denir⁵¹. Korku ve bu korkulara karşı oluşturulan savunmalar ile iç çatışmaların uzlaşmacı çözümler bulmaya iten uyaranların neden olduğu ruhsal bir hastalıktır⁵².

Postkranial: Sifat olarak, kafatası dışında kalan anlamına gelmektedir. Postkranial iskelet, kafatası iskeletinden itibaren tüm kemikleri ve kırıkdağları içermektedir. Omurga ve göğüs, ön ayaklarla birlikte omuz kuşağı, arka uzuvlarla pelvis kuşağı ve postkranial iskelet kas sistemi olmak üzere yapısal ve işlevsel olarak birbirine bağlı dört farklı alt birimden oluşur. Eksenel iskelet, vertebral kolon ve onun karşılıkları olan kaburgalar ve sternumdan oluşmaktadır⁵³.

Psikanaliz: 19. yüzyılın sonlarına doğru Sigmund Freud tarafından önerilen, psikolojik kuram ve tekniklerin oluşturduğu insanın bilincinin derinliklerini çözümlenmeye çalışan bir disiplin olan psikanaliz, Sosyal Bilimler Sözlüğü'nde "*serbest çağrışım, telkin ve aktarım yöntemiyle nevrozların iyileştirilmesi temeline dayanan psikolojik tedavi yöntemi*" şeklinde açıklanmaktadır⁵⁴. Analizin bir analist kontrolünde bilinç dünyasının ayrıştırılması, nevrozlara sebep olan takıntı ve çatışmaların arkasındaki motivasyonları ortaya çıkarmaya, tedavi edilmesine yönelik psikoterapi ve psikiyatrinin ön gördüğü yöntemleri kullanan psikolojik iyileştirme yöntemidir⁵⁵. S. Freud'un, psikanalizin ilk ortaya çıkış aşamasının oluşumunda kendisinin bir rol oynamadığını ve söz konusu bilimin, Josef Breuer tarafından 1880'lerde histerik bir rahatsızlığı bulunan Anna O. üzerinde uyguladığı ve bu vakanın psikanaliz kuramının temelini oluşturduğu bilinmektedir⁵⁶.

Sigmund Freud: 1856-1939 yılları arasında yaşamış, psikanaliz kuramını geliştirmiş Avusturyalı nörolog ve psikolog⁵⁷. Viyana Üniversitesi Tıp Fakültesine başladıktan sonra ilk çalışmalarını nöroloji alanında gerçekleştiren Freud daha sonraları birlikte çalıştığı Josef Breuer ile tanıştıktan sonra nöropsikoloji alanında çığır

⁵¹ Özen 2019: 318; Freud 2004: 52.

⁵² Horney 1995: 22.

⁵³ Rommel, Reynolds 2009: 1021-1022.

⁵⁴ Yıldız 2014: 10; Demir, Acar 1997: 187.

⁵⁵ Demir, Acar 1997: 186-187; Yıldız 2014: 10; Cevizci 1999: 716; Frolov 1991: 393; Freud 2000: 59.

⁵⁶ Yıldız 2014: 10; Cevizci 1999: 716; Freud 1996: 9-10.

⁵⁷ Cevizci 1999: 366.

açan çalışmalar gerçekleştirmiştir⁵⁸. Hipnoz ve histeri üzerine yapmış olduğu çalışmalar ile hastaların tedavilerinde özellikle hipnoz yöntemini kullanarak bilinçaltının gün yüzüne çıkarılmasına dayanan psikolojik bir tedavi yöntemi olan psikanalizi kazandırmıştır⁵⁹. Freud hastaları üzerinde gerçekleştirmiş olduğu klinik çalışmalarında nevrozuların üst-benlik ve gerçek benlik arasındaki baskı ve çatışmaları incelerken, bunların sadece nevrotik davranışlarda görülen kesin bir ayırım olmadığı, normal bireyde de seyreden semptomlar olduğunu keşfetmiştir⁶⁰.

Tam Büzülmüş (Tam Hocker) Pozisyon: Bu pozisyonda pelvis kemiği ile femur kemiği eksenini arasındaki açı 90°den küçük ya da sıfır dereceye yakındır. Dizler göğse çok yakın bir pozisyonudadır, femur kemiği ile tibia kemiği birbirlerine paraleldir⁶¹.

Tinsel: Maddi, cisimsel olmayan, insanın ruhuyla ilişkili olan, zihnin üst seviye yetkinlikleri için kullanılan sıfattır⁶².

Totem: TDK sözlüğünde “İlkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. herhangi bir doğal nesne, ongun.” olarak tanımlanır⁶³. Totem kelimesi, 1871 yılında John Long ilk olarak Totam şeklinde kullanılmıştır⁶⁴. Totem kelimesinin kökenin Amerika Kızılderililerinden Ojibwa veya Ojibwa kabilesinde kullanılan dilden, Ototemon kelimesinden türetildiği öne sürülmüştür. Türetilen ilkel kabile dilinde “Onun erkek kardeşi ile kız kardeşi hısımdır” anlamı taşımaktadır⁶⁵. Freud totemi, zararsız veya korkulan bir hayvan, bitki, sembol, nesne ya da kabileyi koruduğuna inanılan doğa gücü ile ilişkilendirmiştir⁶⁶. Freud’a göre totem ilk olarak grubun babası yani atası, daha sonra sığınılan ve koruyucu bir ruh şeklinde değerlendirmiştir ve kabilenin kehanetlerini ileten ve başkaları için korkutucu, hısımları için koruyucu olarak simgeler. Toteme sahip

⁵⁸ Seyrek 2019: 72-73; Freud 2016: 10.

⁵⁹ Cevizci 1999: 366; Seyrek 2019: 73.

⁶⁰ Cohen L. 2017: 33; Cevizci 1999: 367.

⁶¹ Mutlu 2018: 76; Yılmaz 2021: 163.

⁶² Cevizci 1999: 847.

⁶³ Türk Dil Kurumu, Totem.

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=totem0>

⁶⁴ Freud 2017: 14; Tanyu 1984: 155.

⁶⁵ Tanyu 1984: 155.

⁶⁶ Freud 2017: 13; Koç 2000: 69.

olan kişilerin, totem olarak kabul göreni öldürmemek, yok etmemek, yememek gibi yasakları bulunmaktadır⁶⁷.

Uzanmış (Dorsal) Pozisyon: Ölü bireyin bacaklarının sağa ya da sola doğru bükülmediği, sırt üstü dümdüz yatırıldığı pozisyonudur⁶⁸.

Yarı Büzülmüş (Yarı Hocker) Pozisyon: Bu pozisyonda gövdenin eksenine femur kemiğinin ve pelvis kemiğinin eksenine arasındaki açı 90°den büyük, femur kemiği ve tibia kemiği arasındaki açı 90°den küçüktür⁶⁹.

⁶⁷ Freud 2017: 13; Koç 2000:70; Budak 2000: 764.

⁶⁸ Mutlu 2018:76.

⁶⁹ Mutlu 2018:76; Yılmaz 2021: 165.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÖLÜM OLGUSUNUN İŞLEVSELLİĞİ ve KURAMSAL ÇERÇEVE

Ölüm, biyolojik olarak canlının solunumun durması sonucu beyine oksijen gitmemesi durumunda beynin kalıcı olarak elektriksel işlevini yitirmesi ve organların geri dönüşü olmaksızın iflas etmesi olarak tanımlanabilir. Genel olarak, ölümün ana nedeni hayati fonksiyonlarımızın çökmesi sonucu yaşam gücünün kaybolmasıdır. Bu yaşam gücü özü oluşturur, bedene uyan onun içerisinde yer alan ve fiziksel olmayan kısım ruh yani bilinçtir⁷⁰. Ruh, insanın canlı halde kalmasını sağlayan yaşam gücüdür. İnsan düşünsel bir varlık olmasından dolayı bir gün bedensel varoluş yolculuğunun sonuna geleceğini ve ölümle yüzleşeceğini bilincindedir. İnsan ölümü tecrübe edemez, başka bir canlının ölümüne şahit olur fakat ölüm olgusunu onun üzerinden deneyimleyemez, sadece anlamlandırmaya çalışabilir. Ahmet Uhri'nin de dediği gibi *“Ancak ölüm olgusunu gözlemleyenler için elde olan ve gözle görülür elle tutulur tek bilgi beden çürüdüğü, yumuşak dokuların belli bir süre içerisinde yok olduğu ve geriye sert, kaybolmayan kemik, diş dokuların kalmış olmasıdır.”*⁷¹. Varlığın yok oluşunu temsil eden ölüm, beraberinde korku ve kaygıyı doğurur, bu uyarıcılar bireyde korunma dürtüsünün devreye girmesine neden olur. Ölümün sürekli olarak hatırlanması veya yadsınamaz bir gerçek olduğunu kabullenmesi ölüm anksiyetesinin giderilmesine çözüm olmaz. Bireyde anksiyeteye sebep olan asıl korku, ölüm sonrası bilinmezliğin derin boşluğudur. Bu bağlamda birey, ölüm olgusunu zihninden uzaklaştırmak için korkularını bastırmaya yönelir⁷².

Vücudun sadece bedensel olarak doğada çürüyerek varlıksal yolculuğunu tamamlamasıyla gerçekleşen eylemsizlikten sonra ölüm bir son olarak görülmemiş, ruhun varlıksal sürekliliğinin devam edeceği kanısı oluşmuştur. Bu anlayıştan dolayı geçmiş dönemden günümüze kadar insanlar hayatın ölümden sonrada devam edeceğini kabul etmiştir. Ölüm olgusu insan için yadsınamaz bir gerçeği ifade etmesine karşın, narsist yönelimle ilişkili olarak duygusal açıdan ölümü benimsememektedir⁷³.

⁷⁰ Hökelekli 1991a: 156; Koç 2002c: 12-13.

⁷¹ Pariltı, Uhri. 2018: 15; Uhri 2006: 15-16; Uhri 2010: 23-24.

⁷² Hökelekli 1991a: 156; Koç 2002c: 12-13.

⁷³ Koç 2002b: 340; Öner 1989: 16; Cufta 2016: 64.

2.1. ÖLÜM OLGUSU VE BİLİŞSEL GELİŞİM İÇİNDEKİ YERİ

2.1.1. Ölüm İnancı

Canlı bir varlığın yaşamının kesin bir şekilde son bulması⁷⁵ biçiminde tarif edilen ölüm, çağlar boyunca insanların ilgisini çekmiş ve beden üzerinden gerçekleşen yok oluşun akabinde ölünün gömülmesi, sonraki yaşamın kurtarıcıları mezar eşyaları gibi ölüm üzerinde kültürden kültüre değişkenlik gösteren çok farklı davranış biçimleri sergilenmiştir⁷⁶.

Her ne kadar hepimiz bir gün öleceğimizi bilsek de yaşam konforunun elimizden gitmesine o kadar kayıtsız kalmaya diretiriz ki ölümsüzlük arzusu ile yeryüzünde hiç ölmeyecekmişiz gibi yaşamaya devam ederiz. İnanç, coğrafya, etnik köken ya da dönemden bağımsız bir şekilde bir insan olarak her birimiz, o emsalsiz gerçekte tanışacağımız gün hakkında düşünür dururuz. Ölüm, yaşamın kaçınılmaz ve mutlak gerçekliğidir.

Sürekli düşünen insan, çevresindeki ve evrendeki her şeyi merak ettiği gibi ölümü de merak etmiş ve anlamlandırmaya çalışmıştır. Tabi ki geri dönüşü olmayan bu deneyim hakkında, ölüm bilinci sayesinde ölümü anlamlandırmak için çeşitli mekanizmalar geliştirmiş ve çeşitli inançlar ortaya çıkmıştır. Ölüm olgusu, insanın varoluşsal yaşamını tehdit eden ve kendi kudretiyle üstesinden gelmeye vâkıf olamadığı bir durumdur. Bu bağlamda ölüm sonrası yeni bir hayat (öteki dünya inancı) düşüncesi ve çeşitli davranışlar bir inanç mekanizması oluşturmaktadır (*Şekil 2*). Bu sistem, yani inançlar noksansız, doğru zaman ve ortamda kullanıldığında insanın ruhsal ve bedensel benliğini koruyan bir mekanizmadır⁷⁷.

Hayatın bir parçası ve yaşamın, canlılığın sonu olan ölüm, insan için temelinde kaygı ve korkuları barındıran bir kaynaktır⁷⁸. Ölümün kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunun farkında olan insan, ölüm korkusunun etkilerini bastırmaya yönelik farklı davranışlar oluşturmuştur. Bu davranışlar, standartlaşmış bir örüntüye dönüşmüş, hayatın en baskın kavramı olan inanç yapıları bütünleştirilerek ölümle ilintili ritüeller doğmuştur. Böylece, insanlar ölüsünü anmak, aynı zamanda ölümden sonra yaşamın

⁷⁵ Tuğlacı 1972: 22-35.

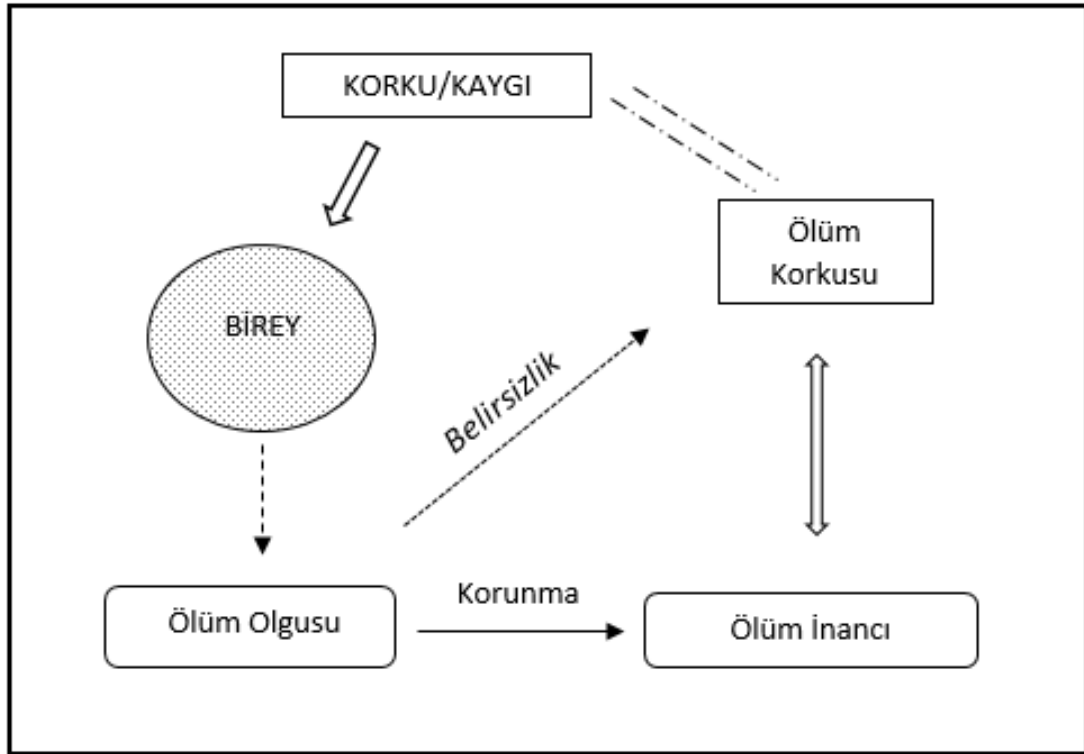
⁷⁶ Uhri 2006: 14-17.

⁷⁷ Koç 2002b: 360.

⁷⁸ Koç 2002b: 358.

varlığına olan inanç doğrultusunda, ölünün yanına bazı eşyalar bırakmış ve çeşitli ritüeller düzenlemişlerdir.

Ölümlle ilgili inanç ve adetlerin oluşması ve uygulanmasında, korku faktörü çeşitli eylemleri beraberinde getirmiş görünmektedir⁷⁹. İnançlar getirildikleri en karmaşık hallerde bile içinden doğdukları toplumsal koşullardan ayrışamaz. Toplumlar gelenekseldirler ve bu durum hafızanın geniş bellığı ile aktarılmaya uygundur.

Şekil 2: Ölüm Olgusunun bireyde işleyiş döngüsü

⁷⁹ Örnek 1971:108-109.

2.1.2. Ölümün Psikanalizi

Ölüm insanlık tarihi boyunca mistik olgulardan biri olmuştur. Ölüm sonrası belirsizlik, insanın yaşamını devam ettirme içgüdüleri ile tabulaşarak, bilinen fakat deneyimlenmesi mümkün olmayan ölüm karşısında nevrofobik bir fenomene dönüşen ölüm olgusu, insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliktir⁸⁰.

Ölüm korkusunun, insanın psikolojik benliği içerisinde yok olma, yitirme, acı çekme ve yalnızlık semptomlarının korku histerileri şeklinde kendini göstermesi ve ölüm sonrası yaşam isteği, çeşitli ritüellerin düzenlenmesi gibi toplumsal tavır ve davranışları açığa çıkarmıştır. İkel insanının zihninin ölümü nasıl algıladığı, bu doğrultuda ölüm algısı karşısında, ortaya çıkan kaygılarını giderebilmek için başa çıkma mekanizması olarak geliştirdiği davranışlar, ölüme karşı bir tepki olarak doğmuştur⁸¹. Ölüm fenomeni hem psikolojik olarak insanı etkileyip onda bir kaygı uyandırdığı hem kendisiyle ilgili bir tutumun gelişmesine neden olduğu için insanın ölüm karşısındaki yalnızlığını ve korkusunu yenmesine pek katkıda bulunmamıştır. Yaşamın en doğal iki olayı olan doğum ve ölüm, insanın kendi hür iradesinde bulunmayan ve kendisi açısından kontrol edilemeyen bir olgu/olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle, canlılar için doğal bir durum olan ölüm, düşünsel bir varlık olan insan için aynı zamanda sosyal bir fenomendir.

Sigmund Freud'un ölüm üzerine olan incelemelerinde psikanalitik yaklaşımın temelini yerleştirdiği çeşitli anlayışların ilki, ölümün bilinç dışında yeri olamayacağı ve insanların bilinç dışında ölümsüz olduğuna inandığı varsayımdır. Bu bakış açısına göre ölüm kaygısı, başka bir kaygının şekil değiştirmiş hali olmadığı sürece, değişmeyecektir⁸². Freud psikanalizde ölüme, ölüm içgüdüleri aracılığıyla da yer vermektedir ve içgüdülerin, yaradılıştan olan evrensel dürtü ve his olduğunu söylemektedir. O'na göre insan bazı içgüdüsel duygularla bezenmiştir ve yaşam ya da ölüm içgüdülerinin oluşması için herhangi bir dış uyarıcıya ihtiyaç duymaz. İnsanın ölüm içgüdülerini öne sürerek, ölü formunu arzulayan bir tarafı olduğu ve kendine verdiği zararın bu forma geri dönüş çabasının bir dışavurumu olduğunu iddia eder. Ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancı psikolojik bir sürecin ürünüdür. Bireyin

⁸⁰ Serbes 2019: 61.

⁸¹ Malinowski 1948: 29; Özbudun 2019: 53.

⁸² Freud 2017: 62.

sahip olduğu “hayatta kalabilme ve yaşamına devam edebilme” içgüdücü kendi iç benliğindeki “ölümle yok olma” fikrine karşı psikolojik bir dirençtir⁸³.

Kübler Ross’a göre, kişinin bir yakının ölümünden duymuş olduğu hüznün ile arkasından ağlayıp yas tutması ve ölümünden sonra öleni anarak onu onurlandırması, ölüm korkusunu hafifletmenin bir dışavurumudur. Buna karşın, bireyin sevdiğini kaybetmesinin ardından ağlayarak yas tutması, kişideki yakınına karşı olan vicdani duyguların bastırılması ve yitirilen kişinin pişik varlığının cezalandırılmalarına karşı bir kefarettir. Yani bireyin yitirme, yok olma duyguları karşısında aslında yaşamı son bulan birey için değil, tamamıyla kendi nevrofobik duygularını bastırmak için savunma mekanizması geliştirmesidir⁸⁴.

Kaynağında bir korku mekanizması olan ölüm, insanı çevreleyen bütün korkuların psiko-dinamik merkezi durumundadır. Birey, bu merkezin etkilerinden korunabilmek için bir inançlar bütününe, dine sığınmaktadır. S. Freud, bunun boş bir kendini kandırma ve teselli arayışından başka bir şey olmadığını öne sürmektedir⁸⁵. Freud, inançları ve ritüelleri bireyin hayatta karşılaştığı bir takım engel ve çaresizliklerin ortaya çıkardığı sıkıntıları yenmek için geliştirdiği bir “savunma mekanizması” olarak görmektedir⁸⁶. Freud’a göre bilinçdışı bireysel bir oluşumdur, içgüdülerde kaygı (anksiyete) nezdinde bastırılan duyguların dinamik bir kombinasyonudur. İnsanın, karşılaştığı korku ve kaygılar ile kendi içgüdüsel mekanizmaları doğrultusunda hareket ettiğini vurgulamaktadır.

Carl Gustav Jung⁸⁷ ise davranışın yüzeysel boyutundan ve yoğun anlamların olabileceğini öne süren temel psikanalitik kuramdan yola çıkarak, Freud gibi bilinç ile bilinçdışı arasında süregelen bir sürtüşmenin var olduğunu kanıtlamıştır⁸⁸. İkisi arasındaki temel fark, bilinçdışının ifade olarak aktarımında ortaya çıkmaktadır. S. Freud’a göre bilinçdışı bireyseldir, içgüdüsel ve bastırılmış duygular sonucunda ortaya çıkmıştır. C. G. Jung’a göre ise, bilinçdışı kendi içerisinde bireysel ve kolektif bilinçdışı olarak iki farklı alt bölüme ayırmaktadır. Bireysel ilişkilerin, anıların ve

⁸³ Koç 2002a: 123.

⁸⁴ Koç 2002a: 124.

⁸⁵ Hökeleli 1991b: 84; Freud 2017: 15.

⁸⁶ Köse 2000: 55.

⁸⁷ 1875-1961 yılları arasında yaşamış İsviçreli psikiyatr, Analitik Psikolojinin kurucusudur.

⁸⁸ Crapps 2004: 179.

bastırılmış duyguların bulunduğu kişisel bilinçdışının daha derininde bir de *kolektif bilinçdışı* yer almaktadır. Jung kolektif bilinçdışını “*Kolektif bilinçdışı, milyonlarca yıl öncesinden gelen atasal tecrübeyi kuşaktan kuşağa aktarılan ve her yüzyılın kendisine küçük değişiklikler eklediği tarihöncesi dünya olaylarının yansımasının bulunduğu bir depodur. İnsanlar ilk gelişim dönemlerinin izlerini taşıyan aynı bedensel yapıları paylaştıkları gibi kolektif bilinçdışında da aynı psişik tarihi paylaşırlar.*” şeklinde tanımlar⁸⁹. Kişisel bilinçdışı, içerisinde bastırılmış, kişiye özgü düşüncelerin yer aldığı bir havuz iken kolektif bilinç, bilincin edinmiş olduğu kişiye özgü algılamalardan ziyade kalıtsal, atadan aktarılan bir olgudur⁹⁰.

Ölümün yıkıcı etkisinden korunmak için uygulanan ölü gömme davranışları ve ritüeller gibi inanç sistemleri, zaman kumaşında eriyip yok olmamış, değişime uğrayarak kolektif bilinç içerisinde varlıklarını sürdürmüştür. Din ve inanç çerçevesinde değişikliklere uğrayan ölüm ve ölüm sonrası pratikleri günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Anadolu’da halen, kolektif bilinç ile aktarılan atalar kültüründen izler taşıyan ölü törenlerinde ölünün kişisel eşyalarıyla birlikte gömülmesi veya mezarının üzerine ya da yakınına yiyecek-ıçecek gibi malzemelerin bırakılması yaygın olmamakla birlikte, eski çağlardan beri süregelen bir uygulamadır⁹¹.

Sedat Veyis Örnek’in, Anadolu’nun bazı yörelerinde ölüm olgusu üzerine yapmış olduğu etnolojik araştırmalarını derlediği “Anadolu Folklorunda Ölüm” adlı kitabında, Sivas’ın İmranlı ilçesine bağlı Kevenli köyünde ölen bireyin günlük yaşamında kullandığı saat kösteği, bir sigara tabakası veya üşümemesi için yatak ve yorgan ile gömüldüğünden bahsetmektedir. Kişisel eşyaların yanı sıra, Çankırı’nın Subaşı Köyünde ölünün gömüleceği mezara, önceden başka birinin gömülmüş olma ihtimaline karşın bedelin ödenmesi ve ölünün hakkına geçmemek için mezarın içine bir miktar para bırakıldığından bahsedilmektedir. Bergama’nın bazı köylerinde ölen kişinin kendini iyi hissetmesi ve sonraki yaşamında kullanabilmesi için yaşarken kullandığı ve ona ait olan bazı eşyalar ölüyle birlikte gömülür⁹². Eski Önasya’da ölünün bedeninin görevini tamamladıktan sonra ruhun “*Ölüler Ülkesine*” yolculuğunu güvenli bir şekilde gerçekleştirebilmesi için bedeninin gömülmesi, ölü ruhunun huzur

⁸⁹ Crapps a.g.m: 179-180.

⁹⁰ Jung 2006: 33.

⁹¹ Örnek 1971: 72.

⁹² Örnek 1971: 72-73.

içinde kalmasını sağlamak için mezarlara belirli aralıklarla su/sıvı ile yiyecek bırakılması gerekmektedir⁹³. Bu uygulamalar çağlar boyunca değişim içerisinde din, inanış ve ritüel bağlamında, ölümün sarsıcı gerçekliğinin etkilerinin bir dışavurumu olarak geniş bir yer tutmaktadır⁹⁴.

2.1.3. Ritüel Kavramı ve Toplumsal İşlevleri

Ritüel kavramının antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve arkeoloji disiplinlerinde çeşitli tanım ve açıklamaları bulunmakla birlikte sözlük anlamı olarak *ayin* anlamına gelmektedir⁹⁵. Kelime aynı zamanda “*adet haline gelmiş anlamını vermektedir. Dini bir inanç gibi benimsenmiş alışkanlık, kişilerce kutsallaştırılmış davranışlar, biçimler, davranış biçimleri ve temalar*” şeklinde tanımlanabilir⁹⁶.

Roger Lewin ritüel ya da ayin kavramını “*içsel tutarlılığı olan, sistemleştirilmiş ve genellikle bir mitos ya da gizemselleştirilmiş bir tarihin yeniden canlandırılmasına yönelik ritler süreci*” olarak tanımlamıştır⁹⁷. Latince kökenli *ritus* kavramı, belirli sebeplerle rutine bağlayan, sembolik anlamlar içeren, tekrara yol açan standartlaşma ile birlikte toplum nezdinde âdet haline dönüşen, pratik çözümden ziyade ardışık davranış biçimi ve alışkanlıklar dizisini kapsamaktadır⁹⁸. Sosyoloji ve antropolojide, kendi içerisinde tutarlık gösteren, belirli kurallar ile sınırlandırılmış, ortak belleğin aktarılmasını destekleyen, simgesel ve geleneksel yansımalarından izler taşıyan süreç, rit’ler olarak tanımlanır⁹⁹. Dolayısıyla ritüel, hayal edilen, yinelenmeye uygun, karakterize edilmiş sembolik ve bedensel açıdan nesneleştirilmiş davranışlardır¹⁰⁰.

Catherine Bell, ritüelin teorik açıklaması kapsamında onu bir eylem olarak ifade etmekte, böylece onun inançlar, semboller ve efsaneler gibi din ile de ilişkilendirilen, kavramsal yönlerinden ayırt edici farklılıklar bulunduran davranışlar olarak bahseder. Bu bağlamda, inançlar, öğretiler, semboller ve efsaneler zihinsel durumlar veya

⁹³ Ökse 2019: 15; Ökse 2005: 1.

⁹⁴ Örnek 1971 72.Özgünç 1948: 75-80.

⁹⁵ Türk Dil Kurumu, Ritüel.

<https://sozluk.gov.tr/>

⁹⁶ Emiroğlu-Aydın 2003: 643.

⁹⁷ Günay 2018: 20; Lewin 1998: 236.

⁹⁸ Özbudun 1997:17-19; Özbudun 2010: 40; Ökse 2019: 10.

⁹⁹ Uhri 2010: 17; Özbudun, 1997: 17.

¹⁰⁰ Olgun 2016: 84.

kavramsal yapılandırmalar olarak ortaya çıkan, faaliyetleri yönlendiren, teşvik eden bir telkin unsurudur. Bu durumda ritüel, bu kavramsal yönelimleri sembolik bir çevre yaratılarak harekete geçiren, ifade eden veya eylemi gerçekleştirendir¹⁰¹. Ritüellerin birçoğu toplumsal bir oluşum ya da gruplaşma içerisinde uygulanabilirken, inanç ve gelenek bağlamında oluşturulan ritüeller, bireysel eyleme yönelik bir uygulama da olabilmektedir¹⁰². Topluluk halinde uygulanan ritüeller esnasında ritüel, nedeni bilinmeyen, kontrol edilemeyen fobik ve nevrotik olgular karşısında açığa çıkan, toplum üzerindeki kaygıların sebep olduğu baskının giderilmesi ve sosyal düzenin devamlılığının sürdürülebilmesi için düzenleyici bir iletişim aracı görevi üstlenmektedir¹⁰³.

Emile Durkheim, ritüel uygulamalarının toplum içerisindeki temel işlevlerini dört grupta incelemiştir¹⁰⁴;

- Ritüel, bireyin toplumda gerekli yerin edinilebilmesi ve sürdürülen döngünün bir parçası olabilmelerini sağlar ve bu düzenin işleyişinde yol gösterir.
- Bireyler arasındaki dengeyi sağlar, onların toplumsal hiyerarşideki yerlerini güçlendirir.
- Geleneklerin devamlılığının sağlanabilmesi, inançların köklerinin güçlendirilmesi, değer yargılarının kuvvetlenmesi, törenlerin sürdürülebilir durumda kalmasına yardım ederek toplumda bütünleşmeyi sağlar.
- Toplum içerisinde yer bulmanın mutluluğunu aşılması, aidiyet duygusunu güçlendirir, toplum üyelerinin iyi ya da kötü duygularını muhtelif hâlde ifade etmelerini imkân tanır.

Ritüellere katılım sağlayanlar arasında duygu aktarımları ortak paylaşımlarla gerçekleşirken, bu eylemlerin içerisinde yer almayanlar duygusal açıdan uzaklaştırılır. Ritüelin uygulanması sırasında, tercih edilen semboller, özel nesnelere, sözler,

¹⁰¹ Bell 2009: 19; Aydoğan 2019: 33.

¹⁰² Ökse 2019: 10.

¹⁰³ Atakuman 2019: 2; Ökse 2019: 10-11; Aydoğan 2018: 26.

¹⁰⁴ Günay U. 1990: 32-34.

hareketler tarafından oluşturulan ortak bir hafıza ile toplum içerisinde uyumsal bağlılık, çoklu güven gibi farklı güdülemeleri sağlamaktadır¹⁰⁵.

Soyut düşünüşten basit analogiye doğru, kültür hafızası ile gelişen düşünsel yapı, simgeci ve sembolik düşünce yapısına evrildiğinde, biçim değiştirmektedir. Bunu sağlayan ise dilin, jest-mimik ve hareketlerle şekillenerek karşılıklı bir derinlik kazanmasıdır. Dil ve sembolizmin etkileşim süreci ile sistemsel hal alan ritüeller, basit bir iletişim aracı olmanın ötesine geçmektedir. Yaşamsal ihtiyaçların giderilebilmesi, varlığın devamlılığını sürdürebilme dürtüsü, doğada yadsınamaz bir döngünün süre geldiği hissini yaratan veyahut kargaşaya neden olabilecek davranışlar, düzen sağlayıcı veya düzeni bozan etkeni birbirinden ayırma yönelimleri, çeşitli ritüel davranışları ve bağlamalarını beraberinde getirmektedir¹⁰⁶.

İnançsal bağlamda gerçekleştirilen davranışlar, gündelik hayatta tekrarlanan, uygulanan olağan faaliyetlerden farklı özellikler barındırır. Bu kapsamda, uygulanan davranışlarda düzenleyicilik, bir arada tutma, biçimsellik, güven duyma, öğreticilik ve yasallaştırma gibi temel ritüel araçları, günlük rutin akışının dışında bir ayrımı sağlamaktadır¹⁰⁷. Antropolojik araştırmalar temel alınarak yapılan gruplamalarda ritüellerin tümü topluluk ile birlikte uygulanabilirken, geleneksel ve inanç bağlamındaki bazı ritüeller bireysel uygulanmaktadır¹⁰⁸.

Ritüeller uygulama amaçlarına ve dönemlerine göre üç ana başlık içerisinde sınıflandırılmıştır¹⁰⁹. Bu ayrımlar araştırmacıların sınıflandırmalarına göre farklılık göstermekle birlikte geleneksel bağlamda, toplumsal bağlamda ve inanç bağlamında gerçekleştirilen uygulamalar ve kendi aralarında işlevselliği, uygulama türü, uygulanış şekillerine bakılarak alt başlıklara ayrılmaktadır. Bunlar yaşam döngüsü ile alakalı ritüeller, takvimsel ritüeller, anma ritüelleri, değiş-tokuş ve paylaşma ritüelleri, doğüstü varlıkların olumsuz etkilerinden arınma ritüelleri, ziyafet, oruç ve bayram ritüelleri ile politik ritüellerdir¹¹⁰. Karşıtlık ve tezatlardan bu karşıtlık

¹⁰⁵ Karaman 2010: 230.

¹⁰⁶ Şimşek 2019: 23.

¹⁰⁷ Özbudun 2010: 41-42.

¹⁰⁸ Aydoğan 2019: 33.

¹⁰⁹ Ökse 2019: 10.

¹¹⁰ Ökse 2019: 10-11.

erişimi kısıtlanmış bir alan, özel bir zaman, sınırlı iletişim kuralları ile karakterize edilen yapılandırılmış bir sembolik çevre yaratılarak oluşturulur.

Özel sayılan bireyler, nesnelere, söz ve mimik kombinasyonları, bedensel pratikler ve soyut düşünceler, yapılandırılmış çevrenin yoluyla ritüelleştirilmiş köprülerin oluşmasına olanak sağlamaktadır. Bazı toplumlarda arınma, korunma, hatırlanma, dönemsel ve mevsimsel döngüler eşliğinde yenilenme gibi birbirinden farklı olgulara karşı pratikler davranış olarak uygulandığı bilinmektedir¹¹¹. Bu pratikler tekrarı getirmekte, tekrarlar alışkanlıkları oluşturmada, benimsenen ritüeller toplumsal belleğin aktarımının ana ögesi olarak ön plana çıkarmaktadır¹¹². Zaman içerisinde ritüeller gelişerek ve dönüşerek, değişimin mutlak döngüsü içerisinde, kılık değiştirerek günümüz uygulamalarında ölümsüz bir döngü olarak varlığını sürdürmektedir.

Antropolojide fiziksel ve sosyal kültür üzerinden, Arkeolojide materyal kültür ile anlamlandırabilen toplumun yaşamında önemli yer tutan veya göreceli basit (iki insanın el sıkışması, asker selamı, evden çıkarken söylenen sözler vb.) davranışları barındıran ritüeller, zaman ve mekân dinamiklerinin ilişkileri, sosyal yaşam üzerindeki etkisi, cinsiyet rolleri, kimlik kazanımı ve benlik algısı, sosyal, ekonomik ve ideolojik düşünceleri, toplumsal bellek ve aktarımını, toplumda üstlenilen rolleri anlayabilmek ve açıklayabilmek için incelenebilecek araçtır.

2.2. YERLEŞİM YERLERİNİN KONUMU

Ön Asya'da Yukarı Dicle, Orta Dicle, Yukarı-Orta Fırat-Habur Havzaları ve Güney Levant olarak belirlenen (*Bkz. Böl. 1.2.*) alanlarda yer alan Neolitik dönem yerleşim yerlerinin konumları hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Yukarı Dicle Havzası

Körtik Tepe

Diyarbakır'ın doğusunda, Bismil ilçesi, Ağıl Köyü mezrası ve Dicle ile Batman Çayı'nın birleştiği alan yakınlarında yer almaktadır. Yayvan bir tepe görünümündeki, ortalama 100x50 m'lik bir alanı kapsamaktadır. İlk olarak 1989 yılında gerçekleştirilen

¹¹¹ Özbudun 1997: 49.

¹¹² Şahin, 2019: 45; Connerton, 2014: 70.

yüzey araştırmaları sırasında keşfedilmiştir. 2000 yılında Vecihi Özkaya başkanlığında kazılara bařlanmıřtır¹¹³. MÖ 9.800-9.300 yılları arasında Epi-Paleolitik\Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) dönemine tarihlenmekte ve yuvarlak planlı yapılarla temsil edilen altı mimari evre bilinmektedir¹¹⁴. MÖ 10. Binyılın başında, Kuzey Mezopotamya'nın ilk yerleşim yerlerine benzeyen, besin üretimiyle bağlantılı olmaksızın yerleşim yapısına dair önemli veriler sunmuştur. Körtik Tepe'de PPNA evresine ait 743 mezar ve bu 800'den fazla birey ortaya çıkmıřtır¹¹⁵.

Çayönü

Diyarbakır merkezden 15 km kuzeyde, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında Hilar Köyü'nde, Dicle Nehri'nin bir kolunun (Boğazçay) yanında, denizden 800 m yükseklikte yer almaktadır¹¹⁶. İlk üretime geçiş sürecinde besin üreten tarımcı köy topluluklarını araştırmak amacıyla 1963 yılında İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi'nden bir ekip tarafından yapılan yüzey araştırmaları sırasında keşfedilmiştir. Halet Çambel ve Robert J. Braidwood tarafından 1964 yılında ilk kazılara başlanmış ve 1986 yılına kadar sürdürölmüştür. Kazıları 1986'dan itibaren Mehmet Özdoğan üstlenmiř¹¹⁷. 2015 yılından itibaren kazı çalışmalarını Aslı Erim-Özdoğan sürdürmektedir.

Demirköy

Diyarbakır İlinin kuzeyinde, Demirkuyu Köyü'ndeki Demircitepe tepesinin doğu kısmında, Batman Havaalanı'nın karşısında yer alan höyük 540 m. yüksekliktedir. Höyük Batman Nehri'nin Dicle ile birleştiği yerin 20 km kuzeyinde ve Hallan Çemi yerleşmesinin de 40 km güneyindedir¹¹⁸. 1989 yılında Guillermo Algaze tarafından Dicle-Fırat Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi kapsamında keşfedilmiş ve 1997 yılında Micheal Rosenberg ile Brian Peasnall tarafından 75 m²'lik alanda sondaj kazıları gerçekleştirilmiştir.

¹¹³ Özkaya, San 2007a: 21; Özkaya, San 2007b: 86.

¹¹⁴ Özkaya, San 2007a: 22; Özkaya vd. 2009: 88.

¹¹⁵ Erdal 2014: 4; Özkaya, Çoşkun vd. 2013: 11.

¹¹⁶ Çambel, Braidwood, 1982: 9.

¹¹⁷ Özdoğan A. 1994b

¹¹⁸ Rosenberg 2007: 13; 2011:79.

Hasankeyf Höyük

Batman ilinde, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında, Orta Çağ'dan beri yerleşim yeri olarak kullanılan Hasankeyf'in yaklaşık 2 km doğusunda yer almaktadır. Yerleşme, yaklaşık 150 m çapında ve çevredeki ovoidan 8 m yükseklikte (200 x 160) olup, kabaca dairesel biçimlidir¹¹⁹. Ilısu Barajı inşaatı kurtarma kazıları kapsamında, ilk kez 2009 yılında Batman Üniversitesi'nden Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın başkanlığında yürütülen Hasankeyf kurtarma projeleri çerçevesinde 2011'den beri Tsukuba Üniversitesi'nden Yutaka Miyake tarafından kazılmıştır¹²⁰. Höyükte Çanak Çömleksiz Neolitik A, Demir ve Hellenistik Çağ'a ait bulgular ele geçmiştir.

Boztepe

Diyarbakır'ın Bismil ilçesinin 8 km kuzeyinde yer alan Boztepe Höyük'te Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) kapsamında araştırmalarda Çanak Çömleklili Neolitik dönemin Halaf evresine ait 4 mezar bulunmuştur¹²¹.

Türbe Höyük

Siirt'in 27 km güneybatısında, Botan Nehri ve Dicle nehirlerinin birleşme noktasına 6 km uzaklıkta, Şeyh Ömer Dağı eteklerinde, deniz seviyesinden 1400 m yükseklikte, Botan Nehrinin sol kıyısında doğal bir teras üzerinde yer almaktadır. Höyük 100 x 40 m² ölçülerindedir. Guillermo Algaze tarafından 1988-1990 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları sırasında belirlenmiş, 2000 yılında Jale Velibeyoğlu ve Andreas Schachner tarafından araştırılmıştır. Haluk Sağlamtimur tarafından 2002-2007 yılları arasında Ilısu Baraj Projesi kapsamında kazılan höyükte Hassuna (MÖ 6400-6000) ve Halaf tabakaları (MÖ 6000-5300 civarı) üzerinde Ubeyd ve Uruk tabakaları (Kalkolitik, MÖ 5300-3200) ile Erken ve Orta Tunç Çağı (MÖ 3000-2000) ve Demir Çağı tabakaları bulunmuştur¹²².

Hakemi Use

Diyarbakır'ın Bismil İlçesine bağlı Tepe sınırları içerisinde yer alan yerleşim, yaklaşık 120 m çapında ve 4 m yükseklikindedir. Höyük, tarımsal faaliyetler nedeniyle gerçek ölçülerini kaybetmiştir¹²³. Guillermo Algaze ve ekibi tarafından yapılan yüzey

¹¹⁹ Miyake, Maeda vd. 2012:1.

¹²⁰ Miyake 2013: 42.

¹²¹ Parker vd. 1999: 566.

¹²² Kodaş, Sağlamtimür ve Erdal 2018: 14.

¹²³ Tekin 2020: 148; Tekin 2003: 59.

araştırmaları sırasında keşfedilen höyükte ilk sistemli kazıları 2001-2012 yıllarında Hacettepe niversitesi'nden Halil Tekin yrtmřtr¹²⁴. Hyğn en kalın katmanını Son/Geç Neolitik Dönem (Hassuna\Samarra) oluşturmaktadır.

Orta Dicle Havzası

Tell es-Sawwan

Tell es-Sawwan Kuzey Irak'ta, Bağdat'ın 100 km kuzeyinde, Dicle Nehri'nin sol kıyısında bulunan modern Samarra kasabasının 11 km güneyinde yer almaktadır. Alan, vadinin geniş bir kıvrımına bakan alçak bir konglomera uçurumun üzerinde bulunan üç komşu sığ hykten oluşmaktadır. İlk olarak 1911 yılında Samarra'daki çalışmalar sırasında Ernst Herzfeld tarafından keřfedilmiřtir¹²⁵. 1964-1983 arasında Irak Eski Eserler Müdürlüğü'nün bünyesinde kazı çalışmaları srdrldkten sonra 1988-1989 yıllarında Catherine Breniquet ve ekibi tarafından kazılmıştır. Hassuna, Samarra ve Halaf dönemlerini kapsayan beş seviye tespit edilmiřtir¹²⁶.

Tell Hassuna

Tell Hassuna Musul'un yaklaşık 35 kilometre güneybatısında, Dicle Nehri'nin batı kıyısında, el-Cezire lyle sınırlanan geniş, dalgalı bir ovanın merkezinde yer almaktadır. Yaklaşık 200 x 150 metre ve yaklaşık 7 metre yüksekliğindeki höyük, 1942'de Irak Eski Eserler Müfettişi Sayid Fuad Safar tarafından keşfedilmiş, 1943 ve 1944'te Seton Lloyd başkanlığında kazılmıřtır¹²⁷.

Tell Hassuna Yeni Assur (XV-XIII. tabakalar), Obeid (Seviye XII-XI), Halaf (Seviye X-VII), Hassuna-Samarra kültürü (Seviye VI-Ib) ve Proto-Hassuna dönemlerinde kullanılmıřtır¹²⁸.

Yukarı Fırat Havzası

Cafer Hyk

Karakaya Barajı kurtarma kazıları kapsamında kazılan höyük, Malatya'nın 40 km kuzeydoğusunda, 750 m yükseklikte yer almaktadır. Kazılar 1979-1986 yıllarında

¹²⁴ Tekin 2007a: 148.

¹²⁵ El-Wailly, Abu es-Soof 1965: 17.

¹²⁶ Breniquet 1991:75.

¹²⁷ Lloyd vd. 1945: 260-263.

¹²⁸ Lloyd vd. 1945: 257.

Fransız Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi koordinatörlüğünde Jacques Cauvin başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik B yerleşimi üzerinde Erken Tunç Çağı ve Ortaçağ'a ait malzeme bulunmaktadır¹²⁹.

Orta Fırat-Habur Havzası

Nevali Çori

Şanlıurfa'nın 40 km kadar kuzeyinde, Hilvan İlçesinde, Kantara Köyü'nün 750 m kuzeydoğusunda, Kantara Çayı'nın iki yakasında yer almaktadır¹³⁰. 1980 yılında Hans G. Gebel tarafından yürütülen yüzey araştırması sırasında saptanmış ve 1983-1991 yılları arasında Harald Hauptmann tarafından Heidelberg Üniversitesi ve Urfa Müzesi'nin destekleri ile yedi sezon kazılmıştır. Yerleşim 1992 yılında Atatürk Barajı'nın suları altında kalmıştır. Yerleşim MÖ. 8400-8000 yıllarına, Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) evresine tarihlendirilmektedir¹³¹.

Göbeklitepe

Şanlıurfa'nın 15 kilometre kuzeydoğusunda, Örencik Köyü'nün 2.5 kilometre doğusunda, Germuş dağlarının tepesinde yer almaktadır. 1963 yılında keşfedilmiş ve 1995 yılında Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü ortaklığında önceleri Harald Hauptmann, sonra 2014 yılına kadar Klaus Schmidt başkanlığında kazılmıştır. I. Yapı katında Orta Çağ ve günümüz buluntuları, II. Yapı katında Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminin erken ve orta evresi, III. Yapı katında da Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemi kazılmıştır¹³².

Tell Sabi Abyad

Tell Sabi Abyad, Suriye-Türkiye sınırının yaklaşık 30 km güneyinde, Rakka'nın yaklaşık 80 km kuzeyinde Balikh Vadisi'nde yer almaktadır. Tell Sabi Abyad, yaklaşık 5 ha büyüklüğünde ve 10 m yüksekliğinde olup, çevredeki ovadan 6 m yüksekliktedir. Tell Sabi Abyad I'den IV'e kadar numaralandırılmış dört höyük grubundan oluşmaktadır. Höyükler, birbirlerinden en fazla birkaç yüz metre uzaklıkta, kuzey-güney doğrultusunda dizilmiştir¹³³. Kazılar 1986 ve 2014 yılları arasında Leiden

¹²⁹ Cauvin vd. 1980: 175.

¹³⁰ Hauptmann 2007:136.

¹³¹ Hauptmann 1999: 70; 2007:136.

¹³² Schmidt 2007: 115.

¹³³ Akkerman, Verhoeven 1995: 5; Akkermans vd. 2012: 307.

Üniversitesi'nden Peter Akkermans tarafından gerçekleştirilmiştir. MÖ 7100- MÖ 5500 arasına tarihlenen 5 evre Erken Çanak Çömlekli Neolitik (MÖ 7100–6200), Halaf Geçiş Dönemi (MÖ. 6200–5900), Erken Halaf (MÖ 5900–5800) ve Orta Halaf (MÖ 5700–5500) evreleridir¹³⁴.

Abu Hureyra

Kuzey Suriye'de, Halep'in 130 km güneydoğusunda bulunmaktadır. 1972-1974 yılları arasında Andrew M. T. Moore ve ekibi tarafından, Tabqa Barajı'nın rezervuarında (Esad Gölü) kurtarma kazısı yapılmıştır. MÖ 11.500-7000'e kadar kullanılmıştır. Orta ve Geç Çanak Çömleksiz Neolitik B evresindeki köy, MÖ 11.500 civarında tarımı benimseyen bir grup avcı ve toplayıcı tarafından kurulmuştur. Çiftçiliğin gelişmesiyle doğru orantılı olarak nüfus artışı ile çağının en büyük yerleşim yerlerinden biri haline gelmiştir¹³⁵.

Jerf el- Ahmar

1999 yılında Tişrin Barajı altında kalan Jerf el- Ahmar, Suriye sınırları içerisinde yer almaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik A evresine ait yerleşim, MÖ 9200-8800 yıllarına tarihlendirilmektedir¹³⁶.

Tell Halula

Suriye'nin Halep şehrinin yaklaşık 150 km doğusunda yer almaktadır. Sekiz hektardan biraz büyük bir alan (360x300) kaplayan höyüğün etrafı Abou Qal Qal ve Wadi el-fars vadileri ile çevrilidir. İlk sistemli kazılar 1991 yılında İspanya Autonoma de Barcelona Üniversite'sinden Miquel Molist tarafından başlatılmıştır. En eski yerleşim evresi MÖ 7700-7600 civarında Orta PPNB dönemine aittir. Geç Neolitik (MÖ 7600-6900) dönem Halaf kültürüne geçiş (MÖ 6100) ve Halaf evresi (MÖ 6000-5500) ile temsil edilmektedir¹³⁷.

¹³⁴ Plug, Plicht, Akkermans 2014:543.

¹³⁵ Moore vd. 2000: 28.

¹³⁶ Stordeur vd. 2002: 563

¹³⁷ Borrel, Molist 2007: 60; Taha, Molist vd. 2017: 53-54.

Güney Levant

Tell Ramad

Şam'ın yaklaşık 15 km güneyinde ve Suriye ile Filistin arasında yer almaktadır. Hermon masifinin eteğinde, deniz seviyesinden 830 m yüksekliktedir. 1963-1973 yılları arasında Henri de Contenson tarafından kazılmıştır. Ramad I (M.Ö. 6300-6000) ve Ramad II (M.Ö. 6000-5750) Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenmektedir¹³⁸.

Tell Aswad

Suriye'de Şam'ın 30 km doğu-güneydoğusundaki Jdeidet el-Khâss köyünün doğu ucunda yer almaktadır. Tell Aswad'ın 1967'de Henri de Contenson tarafından keşfedilmiştir. 2001-2006 yıllarında Henri de Contenson danışmanlığında bir Fransız-Suriyeli ekip tarafından kazılmıştır. Tell Aswad'da Erken PPNB, Orta PPNB, Son PPNB olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır¹³⁹.

Ain Ghazal

Ürdün'ün kuzeybatısında, Amman yakınlarında, Zarga Nehri kıyısında bulunan büyük bir Neolitik köydür. 1982-1996 yılları arasında Gary O. Rollefson ve ekibi tarafından kazılmıştır¹⁴⁰.

Beisamoun

İsrail'in Yukarı Galilee bölgesinde, Hauleh havzasında göl kıyısında yer almaktadır. Yerleşim üç farklı PPNB (MÖ. 6500-6000) evresi içermektedir¹⁴¹.

Kfar Hahores

Aşağı Galilee'nin Nazareth tepelerinin batı tarafındaki vadinin yukarı kısmında, deniz seviyesinden 375 m yükseklikte, Jezreel Vadisi'ne uzanan küçük bir vadinin en üst kısımlarının kuzeye bakan kıyısında yer almaktadır. Yaklaşık MÖ 8.500-6.800 arasına, Erken, Orta PPNB'den Geç PPNB'ye kadar tarihlenmektedir.

¹³⁸ Contenson 1992: 186.

¹³⁹ Contenson 1992: 184; Stordeur 2003: 109; Stordeur vd. 2006:40.

¹⁴⁰ Rollefson 1983: 29; Rollefson, Kafafi: 2013 3; Rollefson 1986: 50; Rollefson 2002: 171.

¹⁴¹ Goren- Goring-Morris ve Segal 2001: 671; Lechevallier, vd. 1973:223.

Kfar Hahoresht'in alçak vadilerdeki köy yerleşimlerine ait bir mezar kültür alanı olabileceği öne sürülmüştür¹⁴².

Jericho

Ölü Deniz'in kuzeybatısında, modern vahanın eteklerinde, Ürdün Vadisi'nde, deniz seviyesinden 264 m yükseklikte yer alan oval bir höyüktür. İlk kazılar 1856 yılında Charles Warren tarafından, 1930-36 yılları arasında John Garstang tarafından¹⁴³, 1952-1958 yıllarında Kathleen M. Kanyon tarafından yürütülmüştür. Bölgedeki ilk yerleşimciler MÖ 10.000'de gelen avcı-toplayıcı gruplardır. Neolitik Dönem PPNA ve PPNB (MÖ. 9.500-6.500) evrelerini kapsamaktadır¹⁴⁴.

Nahal Hemar

Nahal Hemar Mağarası, Ölü Deniz'in güney ucunun 20 km batısında, Juda Dağları ile kuzeyde Negev tepeliklerinin birleştiği yerde bulunmaktadır. Adını mağaranın ağzında biriken asfalt/bitümden (hemar) almaktadır. Hebrew Üniversite'sinden Ofer Bar-Yosef ve ekibi tarafından kazılmıştır. Mağara Çanak Çömleksiz Neolitik B (MÖ. 8.200-6.200) evresine tarihlendirilmektedir¹⁴⁵.

Yiftahel

Aşağı Celile'deki Beth-Netofah Vadisi'nin batı sınırında, Kibbutz Hasolelim civarında, Nasıra'nın 8 km batısında ve deniz seviyesinden 145 m yükseklikte yer almaktadır. İncil'deki Yiftahel ile tanımlanan Khirbet el-Khalladiya höyüğünün yaklaşık 100 m doğusunda, Nahal Yiftahel adlı küçük bir geçidin doğu kıyısında hafif bir yamaçta yer almaktadır. Alanın yaklaşık 4 hektar (40 dönüm) üzerinde olduğu belirtilmektedir¹⁴⁶. Beth-Netofah ve Yizreel Vadilerini birleştirecek bir otoyolun planlanması ile İsrail Eski Eserler ve Müzeler Departmanı Müfettişi A. Berman tarafından yürütülen kurtarma kazıları sırasında keşfedilmiştir. 1982 yılında Hayfa Üniversitesi'nden Avraham Ronen tarafından araştırılmış ve daha sonra Hayfa'daki Stekelis Tarih Öncesi Müzesi'nden M. Lamdan ve M. Davies tarafından ilk kazılar başlatılmıştır¹⁴⁷. Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) (MÖ 8.000-7.000), Çanak

¹⁴² Goring-Morris 2002: 107.

¹⁴³ Kenyon 1954: 103.

¹⁴⁴ Kenyon 1973: 211.

¹⁴⁵ Bar-Yosef 1986: 94; Arensburg, Hershkovitz 1989: 115.

¹⁴⁶ Hershkovitz 1986: 73.

¹⁴⁷ Garfinkel 1987: 200.

Çömlek Neolitik (PN) Lodian (Jericho IX) kültürü, PN-Wadi Rabah kültürü ve Erken Tunç (EB) IA evreleri belirlenmiştir¹⁴⁸.

2.3. ÖLÜNÜN GÖMÜLME İŞLEMLERİ

Ön Asya'da (*Bkz. Böl. 1.5.*) mezarlardan alınan veriler ışığında mezarların konumu, gömme biçimi, mezar tipi ve ölülerle birlikte bırakılan mezar eşyaları bu başlık altında incelenmiştir.

2.3.1. Konumlandırma

Ölü bedenlerin yerleşim içerisinde gömülmesini ifade eden intramural mezar Orta Paleolitik'ten itibaren insanların ölümlerini yaşadıkları alanlara yakın tutma, aralarındaki bağın güçlü kalma çabasının bir sonucunu temsil etmektedir. İntramural gömütler ölünün yapıların tabanlarının altına, seki ve ocak kenarları ya da mekân içinde yer almayan ancak yerleşim sınırlarının içerisinde kalan mimari ile bağlantılı yapı aralarına gömülmesidir. Yerleşim içi gömüt geleneğinin etkileri Neolitik dönemin sonuna doğru etkisini kaybederek geç evrelerde, demografik değişimlerinde etkisiyle yavaş yavaş yerleşim dışı alanlara yönelmiştir¹⁴⁹.

Boztepe'de ölü bireyler yerleşim yeri içerisinde büzülmüş bir pozisyonunda gömülmüş ve iskeletler doğu-batı yönünde konumlandırılmıştır¹⁵⁰. Körtik Tepe gömütler, büzülmüş ve yarı büzülmüş pozisyonda, çoğunlukla doğu-batı doğrultusunda, mekânların içerisinde açılmış olan sığ dairesel veya oval çukurların içine gömülmüştür¹⁵¹.

Çayönü Izgara Planlı Yapılar Evresi'nde avlu zeminlerine gömülenler ile küçük hücrelere yerleştirilmiş iskeletler arasında yatırlılış yönünde farklılık bulunmaktadır. Avlularda gömülenler kuzeydoğu-güneybatı yönünde, hücrelerin içerisinde bulunanlar ise doğu-batı doğrultusunda yatırırlarak gömülmüştür. Yatırlılış yönlerindeki bu değişkenliğin duvarların yönlerinin farklı olması ve

¹⁴⁸ Milevski vd. 2008: 37.

¹⁴⁹ Uhri 2010: 28-29.

¹⁵⁰ Parker vd. 1999: 566.

¹⁵¹ Özkaya, San 2007a: 24; Özkaya, Çoşkun 2013: 14.

konumlandırmanın bu etken doğrultusunda yapılmış olabileceği belirtilmektedir¹⁵². Genel olarak iskeletler, kuzey-güney doğrultusunda, sağa büzülmüş olarak yatırılmıştır. Hücre Planlı Yapılar Evresinde mezarlar kuzeybatı yönünde, iskeletler ise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yatırılmıştır.

Demirköy'de Çanak Çömleksiz Neolitik A evresine tarihlenen 6 gömüt 3 çocuk ve 3 yetişkin bireye aittir. Bu gömütler genel olarak kuzey ya da kuzeydoğu doğrultusunda, büzülmüş pozisyonda yatırılmıştır¹⁵³. Hakemi Use'deki mezarların tamamı yerleşim alanı içindedir ve bazı durumlarda binalarla yakından ilişkilidir. Hakemi Use'de herhangi bir yerleşim dışı mezarlık alanı veya çoklu gömüt bulunmamaktadır. Ölü bireylerin, en çok doğuya (%43.8) veya batıya (%35.9) yönelik gömüldükleri belirtilmektedir. Hakemi Use'de doğuya ve batıya yönelimler yaygındır¹⁵⁴.

Hasankeyf sakinleri ölü bireylerini yapı tabanlarının altında gömmeyi tercih etmişlerdir. Çoğu sağa veya sola yatırılmış bireylerin ayakları karna çekiktir. Sayısı az olmakla birlikte, aralarında sırtüstü veya yüzüstü bakacak şekilde gömülmüş bireyler de bulunmaktadır. Yön birliği bulunmamakla birlikte çoğu doğu-batı yönünde gömülmüşlerdir¹⁵⁵. Nevali Çori sakinleri ölü bireylerini evlerin sıvalı tabanlarının altına ve seki görevi gören platformların altına büzülmüş pozisyonda gömmüşlerdir¹⁵⁶.

Abu Hureyra mezarlarında, tekli ve çoklu gömme uygulanmıştır. Gömütler ağırlıklı olarak Son Çanak Çömleksiz Neolitik evresine aittir. Bireyler taban altlarına, ev terkedildikten sonra mekân dolgusuna, avlulara ya da kerpiç duvar kenarlarına gömülmüştür. Gömüt için açılan çukurlar sığ bir şekilde kazılmıştır. Konumları kesin olarak belirlenebilen kapalı mezarların %37'si bir odanın köşesinde, geri kalanların benzer bir yüzdesi ise odanın başka bir ucunda veya yanında bulunmuştur. Bir yapının herhangi bir odasının ortasına doğru konumlandırılan mezar iki örnekle sınırlıdır. Hane sakinleri ölülerini odalarının ortasından ziyade duvarların yanına, köşesine gömmeyi tercih etmiştir¹⁵⁷.

¹⁵² Özdoğan A. 1994b: 54; Özdoğan 1999: 47; Yılmaz 2010: 36.

¹⁵³ Algaze, Rosenberg 1991: 139.

¹⁵⁴ Erdal 2013: 217.

¹⁵⁵ Miyake 2012: 2-3.

¹⁵⁶ Hauptmann 2007:138-140.

¹⁵⁷ Moore vd. 2000: 290.

Ain Ghazal'da ölümler evlerinin ocak, duvar ve kapı eşiklerinin tabanlarının altına gömülmüştür. Mezarların çoğu güneye paralel konumlandırılmış, bunun yanı sıra modellenmiş kafataslarının konumlandırılmalarında yön birliği bulunmaktadır (*Şekil 16*)¹⁵⁸. Jericho gömütleri evlerin alçı kaplı tabanlarının altına ve duvar diplerine tekli ya da çoklu şekilde gömülmüşlerdir¹⁵⁹.

Kfar Hahoreshten birincil gömütler sırtüstü, yarı büzülmüş ya da tam büzülmüş pozisyonlarda, genellikle ev yapılarında kireç sıvalı zeminlerin altında, duvarların ve sekilerin altında veya içinde, sığ çukurlara yerleştirilmiştir. Belirgin yön birliği bulunmamaktadır¹⁶⁰. Yiftah'el'de ölü bireyler yapıların sıvalı tabanlarının altına açılan çukurlara gömülmüşlerdir; birincil ve ikincil gömütler ağırlıklıdır¹⁶¹. Tell Ramad I. ve II. evrelerinde ölü bireyler yapıların içinde zeminin altında gömülmekle birlikte yapı dışında açılmış sığ çukurlara da gömülmüştür. Bireyler mezarlara büzülmüş pozisyonda, doğu-batı yönünde konumlandırılmıştır. Bazı iskeletler kuzey-güney doğrultusunda yatırılmış olup, yön birliği yoktur¹⁶².

Tell Aswad'da Erken Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde ölümler evlerinin tabanlarının altına veya yapı aralarına ve yakın çevrelerine yerleştirilmiştir. Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinin sonu ve Son Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinin başında ölümlerin mekânların iç kısımlarına gömülme geleneğinin son bulunduğu ve ortak bir mezarlık alanının içine alındığı belirtilmektedir¹⁶³.

Tell Halula mezarları Çanak Çömleksiz Neolitik B evresine aittir. Mezarlar esas olarak birincil gömütlerden oluşmaktadır. Ölü bireyler, evlerin ana odalarının ön bölümlerinde, tabanlara açılan dikdörtgen veya oval planlı çukurlar içerisinde oturur pozisyonda dik bir şekilde yerleştirilmiştir (*Şekil 29a-b*). Çukurların ağız bölümü, bir kapak ile kapatılmıştır. Tell Halula'da 131 bireyden oluşan 117 mezar bulunmuştur. Gömütlerin, yaşam alanlarının terk edildikten sonra değil kullanım sırasında defnedildikleri ön görülmektedir¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Rollefson 1983: 29; Rollefson, Kafafi: 2013 3; Rollefson 1986: 50; Rollefson 2002: 171.

¹⁵⁹ Cornwall 1956: 111.

¹⁶⁰ Goring-Morris 2005: 94.

¹⁶¹ Mileski vd. 2008: 43-44; Hershkovitz vd. 1986: 75.

¹⁶² Contenson 1992: 185-187.

¹⁶³ Stordeur vd. 2006: 41.

¹⁶⁴ Ortiz, Chambon ve Molist 2013: 4152-4153; Molist, Montero-Ruiz vd. 2009: 36.

Tell Sabi Abyad'ın Neolitik sakinleri, evlerinde ölümlerini gömmek için ayırdıkları iki mezarlık alanına, genellikle 1 m derinliğindeki çukurlara büzülmüş pozisyonda gömmeyi tercih etmişlerdir. Tek birincil mezarlar ile birlikte çoklu ve ikincil gömmeler de görülmektedir (*Şekil 32*). Mezarların yönelimi değişiklik göstermekle birlikte kuzeybatı-güneydoğu aksı egemendir. Tell Sabi Abyad'da, biri öncelikle yetişkinler için diğeri çocuklar için eşzamanlı olmak üzere iki mezarlık alanı bulunmakta ve mekânsal açıdan birbirilerinden ayrılmaktadır¹⁶⁵.

Tell Hassuna'da mezarların tümü yapıların içerisinde ya da mimari ile ilişkili olarak yerleşim alanı içinde gömülmektedir¹⁶⁶. Tell es-Sawwan'da gömütler mimari katmanın altında bir mezarlıkta yer almaktadır. Mezarlar, evlerin tabanlarının altında ve aynı zamanda evlerin yakınında, yapılar arasındaki açık alanlarda bulunmaktadır. Tam bir yön birliği bulunmamakla birlikte kuzey-güney doğrultusunda mezarlar ağırlıklıdır. Mezarlar 25-50 cm derinlikte düzensiz oval çukurlardan oluşmaktadır¹⁶⁷.

Çanak Çömlekli Neolitik dönemi temsil eden Türbe Höyük'te yerleşim dışı mezar uygulaması görülmektedir. Burada MÖ 6. binyıla tarihlenen Hassuna Kültürüne ait 3 mezar bulunmuştur¹⁶⁸.

Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşim yerlerinde yerleşim içi mezar ve mezarlık alanları görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Döneme geçiş ile birlikte mezarlar yaşam alanlarının dışına çıkarılmaya başlamıştır. Türbe Höyük dışındaki diğer höyüklerde yerleşim içine konumlandırılmış mezarlara rastlanmıştır.

2.3.2. Gömme Biçimi

İnsanların, Orta Paleolitik Çağ'da ölüsünü gömmeye başladığı andan itibaren uygulanan inhumasyon, ölünün toprağa açılan bir çukura veya etrafı taşlarla çevrili bir sandık mezar ya da pithos içine konularak toprak ile bütünleşerek gömülmesi olarak tanımlanmaktadır¹⁶⁹. Neolitik dönemde inhumasyon gömütler yerleşim yerlerinde

¹⁶⁵ Akkermans, Verhoeven 1995: 7-8; Plug vd. 2014: 545.

¹⁶⁶ Llyod vd. 1945: 270.

¹⁶⁷ El-Wailly, Abu es-Soof 1965:23; Helwing 2016: 128.

¹⁶⁸ Sağlamtimür 2012: 403.

¹⁶⁹ Uhri 2010: 55.

görülen yaygın gömme biçimidir. Ölüler büzülmüş, yarı büzülmüş ya da uzanmış pozisyonda mezarın içerisine yerleştirilmiştir.

İskeletlerin bütünlükleri arasındaki ilişki bağlamında birincil ve ikincil gömütler olarak iki tipe ayrılmaktadır. Genellikle birincil gömütler ölü bedeninin ilk gömüldüğü yer ile bulunduğu yer arasında herhangi bir dinamik değişimin gerçekleşmediği, iskeletin pozisyonunun sabit kaldığı ve yumuşak dokunun kemiklerden ayrılmasından sonra eklemler arasındaki ilişkinin bütünlüğünün bozulmadığı gömüt türüdür. İkincil gömütler ise kemiklerin birbirleriyle eklem bağlantısı bulunmayan, ilk gömüldüğü yerden çıkarılarak uzuvların tüm ya da kısmen alındığı sırada bozulmaya uğrayarak başka bir yere gömülmesidir¹⁷⁰.

Güney Levant Bölgesi Neolitik dönem toplulukları, ölümlerin evlerin tabanlarının altına açtıkları basit çukurların içine gömmeyi tercih etmişlerdir. Tell Aswad, Tell Ramad, Ain Ghazal, Beisamoun, Jericho, Kfar Hahores ve Yiftahel'de (*Şekil 19*) bu uygulama yaygındır¹⁷¹. Bu uygulama Erken ve Geç Neolitik Orta Fırat ve Yukarı-Orta Dicle Havzalarındaki Nevali Çori, Abu Hureyra, Boztepe, Çayönü, Demirköy, Körtik Tepe, Hakemi Use, Hasankeyf Höyük, Türbe Höyük ve Tell es-Sawwan'da da dönemselsel farklılıklara ve çeşitliliğe karşın hâkim gömme biçimidir.

2.3.3. Mezar Tipi

İnsanların ölümlerini gömmeye başlamasından itibaren toprağa açılan basit çukurlar en eski mezar tipini oluşturmaktadır. Bu tip Yukarı-Orta Fırat-Habur ve Yukarı- Orta Dicle bölgelerinde olduğu gibi Doğu Akdeniz'in Güney Levant bölgesinde de yaygındır¹⁷².

İki yerleşim yerinde, pişmiş topraktan yapılan çömlek mezar tipi görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik dönemde ölümlerin çömleklere gömülmesine rastlanmamakla birlikte, Hakemi Use'de bir çocuk büyük bir çömleğin içerisine yatırıldıktan sonra üzerinin pişmiş toprak bir tepsi ile kapatılmış¹⁷³, Türbe Höyük'te MÖ 5. binyıla ait

¹⁷⁰ Sevim vd. 2006: 662-663.

¹⁷¹ Hershkovitz vd.1986: 75.

¹⁷² Erdal 2013: 215-216.

¹⁷³ Tekin 2020: 148.

Ubeyd dolgusunda yanına mezar eşyası bırakılmış olan, etrafı taşlarla desteklenmiş küçük bir çömlek içerisinde çocuk iskeleti bulunmaktadır¹⁷⁴. Tell Sabi Abyad'da basit toprak mezarlara, "konteynır gömüt" olarak isimlendirilen kullanımını yitirmiş büyük seramik kapların yeniden kullanımını temsil eden çömlek gömüt eşlik etmektedir. Büyük Standart kaplarının fırın olarak ikincil bir rolü olduğu ve bunu yanı sıra tercihen çocuk bireyler için mezar olarak bir kullanım gösterdiği belirtilmektedir¹⁷⁵. Bir fırının içine yerleştirilmiş olan kabın büyük parçalarının içine bebek birey ile birlikte boncuk konulmuş ve kabın üzerine bir hayvan boynuzu yerleştirilmiştir¹⁷⁶. Tell Hassuna'da çömlek mezarların büyük bölümünde bebekler gömülmüştür. Mezar kabı olarak kazıma ve boya bezeli çömlekler kullanılmıştır. İki kap içerisinde biraz dağınık halde insan kemikler bulunmuştur¹⁷⁷. Çanak Çömlekli Neolitik dönemde Türbe Höyük ve Hakemi Use'de taş sandık mezar Hassuna dönemine tarihlendirilen üç taş sandık mezar bulunmuştur. Kenarları dört taş levhadan yapılmış ve üzeri benzeri taşlar levhalarla kaplanmıştır¹⁷⁸.

2.3.4. Mezar Eşyaları

Ölü için gerçekleştirilen ritüel uygulamaları, toplum içerisindeki statü katmanın derecelerini anlaşılması açısından bilgi vermektedir. Orta Paleolitik dönem ile birlikte insanların ölümlerini ritüellerle gömmeye başlamıştır. Mezarlarda bulunan çeşitli taş aletler, kırmızı aşı boyları, hayvan kemikleri ve süs eşyalarının varlığı aynı toplumlar arasındaki statü farklılığı ve sosyal sistemlerinin işleyişi hakkında bilgi içermektedir¹⁷⁹. Mezar uygulamalarının toplumlar arası farklılık göstermesi coğrafyanın kader üzerindeki etkisini, ölü bedenine yapılan davranışlardaki farklılıklar kültürel normların ve inanç sembolizmini şekillendirmektedir. Orta Paleolitik'te mezarlarda görülmeye başlayan mezar eşyaları, Üst Paleolitik dönemde sembolizmin arttığını, Neolitik dönemin yaşam kalitesini yükselten gelişmelerinin etkisi de çeşitlilik ve zenginliği getirmiştir.

¹⁷⁴ Kodaş, Sağlamtimür ve Erdal 2018: 16; Sağlamtimür 2012:406; Ozan 2009:410.

¹⁷⁵ Plug, Nieuwenhuyse 2018: 344; Akkermans vd. 2012: 317-318.

¹⁷⁶ Plug, Nieuwenhuyse 2018: 344.

¹⁷⁷ Llyod vd. 1945: 271.

¹⁷⁸ Erdal 2013: 216; Sağlamtimür 2012: 404.

¹⁷⁹ Kolonkaya-Bostancı 2019: 197; Connelly, 2012: 31

Boztepe mezarların çoğu yalın mezar eşyalarından oluşmaktadır. Mezar eşyası olarak silindirik boyunlu çömlekler büyük bir yer tutmaktadır¹⁸⁰. Demirköy mezar eşyaları arasında bir bireyin sağ koluna takılmış, pulları korunmuş biçimde kertenkele derisinden bir bilezik yer almaktadır. Hakemi Use mezarlarının bir bölümünde mezar eşyaları bulunmazken, özellikle kadın mezarlarında yoğun mezar eşyası bulunmaktadır¹⁸¹. Mezarlarda özel anlamlar içeren eşyalar değil, günlük hayatta kullanılan eşyalar bırakılmış, kadın mezarlarında günlük aktivitelerde kullanılan nesnelere bulunmuştur. Özellikle kadın mezarlarında yoğun kap gruplarının yer alması, kadın bireylerin toplumsal kimlikleri ile üstlendikleri emekçi statüsüyle bağışık rollere işaret eden cinsiyet ayrımını akla getirmektedir¹⁸². Küçük boyutlarda tek renkli bardaklar, boyunlu çömlek, geniş ağızlı kâse, obsidyen dilgi, Arkaik Hassuna boyalına ait kap, taş boncuklar, kil ağırşaklar, kemik bız, aşı boyası, kolye, tabak, dört ayaklı kaplar Hakemi Use mezar eşya gruplarını oluşturmaktadır¹⁸³.

Körtik Tepe ölü gömme uygulamalarının çeşitliliği ve zenginliği en iyi yansıtan bulgu mezar eşyalarıdır. Mezar eşyası bulunmayan gömütlerin yanı sıra, önemli bir bölümünde çeşitli nitelik ve nicelikteki mezar eşyaları, topluluğun teknik bilgi ve sanatsal beceri konusunda ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Mezar eşyaları arasında sayıları binleri bulan taş, kemik ve deniz kabuğundan boncuklar, obsidyen ve çakmaktaşı aletler, öğütme taşları, havaneleri, kemik aletler, bezemeli kemik levhalar, bezemeli veya basit taş kaplar gibi yelpazesi geniş buluntu grupları yer almaktadır. Diğer buluntuların büyük bir çoğunluğunun üzerinde bulunan, kullanıma dair aşınma izleri, bunların günlük hayatta kullanılmış olduğuna işaret etmektedir. Zengin mezar eşyalarına ek olarak kafatasları yanına hayvan başı ve boynuzları bırakılmış, mezarların etrafına kaplumbağa kabukları konulmuştur¹⁸⁴. Körtik Tepe'deki bu buluntular, toplumsal yapı içerisinde ölü gömme uygulamalarının etrafında toplanmış güçlü bir inanç sisteminin dışavurumudur. Mezar buluntularının varsıllığı toplumdaki sofistike, sosyo-kültürel bir yapı ve kademeli bir gelişmeyi yansıtmaktadır.

¹⁸⁰ Parker vd. 1999: 567.

¹⁸¹ Tekin 2006: 360-362; 2007b: 5; 2008: 413; 2020: 152.

¹⁸² Erdal 2013: 218.

¹⁸³ Tekin 2008: 412-413.

¹⁸⁴ Özkaya, San 2007a: 24; Özkaya, San 2009:88.

Hasankeyf Höyük'teki mezarların bazılarında zengin mezar eşyası arasında, tümlenebilir üç adet geometrik desenli çizi bezemeleri klorit kap ile taş, kemik ve yumuşakça kabuklarından boncuklar, çizi bezekli taş ve kemik levhalar, topuz başları ve taş çubuklar yer almaktadır¹⁸⁵.

Çayönü'nde ölümlerin yanına çeşitli mezar eşyaları bırakılmakta ve bir ızgara arasında gömülen erkek birey köpek kemikleri, yaban domuzu kafatası ve çene kemikleri ile birlikte gömülmüştür. Bunlar, bireyin toplum içerisindeki ayrıcalıklı konumunun göstergesi olarak değerlendirilmektedir¹⁸⁶. Bu evrede ele geçen mezar eşyaları diğer yapılardan çıkanlardan daha zengindir ve seçici davranılmıştır. Sadece bir erkek bireye ait mezardan 15 obsidyen alet ve yonga, 10 çakmaktaşı alet, 2 kemik alet bulunması, nicelik ve çeşitliliğin en iyi göstergesidir¹⁸⁷.

Abu Hureyra'da tek ve toplu mezarlarda genellikle taş, deniz kabuğu veya bazen pişmiş toprak boncuk, taş alet ve kemikten oluşan az miktarda mezar eşyası bulunmuştur. Bunlar içerisinde göze çarpan buluntu grubunu kelebek boncuklar oluşturmaktadır. Çakmaktaşı ve kemik aletler, gömütlere düzenli olarak bırakılan diğer bir grubu oluşturmaktadır. Bazı mezarların içerisinde bilinçli olarak yerleştirilmiş, başta sığır ve keçi boynuzları ile çeneleri olmak üzere hayvan kemikleri bulunmaktadır. Abu Hureyra'da PPNB boyunca mezarların %44'ünde mezar eşyaları bulunmaktadır. Mezarlarda bulunan boncuk ve kemik gibi süs eşyaları kadın iskeletleriyle, kemik ve taş aletler de genellikle erkek bireyler ile birlikte bulunmaktadır. Çocuklar ve ergenlerin mezar eşyaları ile gömülme olasılığı yetişkinlerden daha seyrek¹⁸⁸. Bu durum, mezar eşyalarında cinsiyet ve yaş ayrımının yapılmış olabileceğini göstermektedir. Tell Ramad'da bulunan iskeletlerin yanına çok az sayıda mezar eşyası bırakılmıştır.

Tell Halula mezarlarının %59'unda mezar eşyası bulunmaktadır. Mezar eşyalarının çoğunu kişisel süs eşyaları oluşturmaktadır. Buna ek olarak kemik ve taş aletler, dokuma baskılı toplar, aşı boyası ve kil figürinler bulunmaktadır. Kişisel süs eşyaları deniz kabuğu, taş, bakır ve kemikten yapılmış 500'den fazla boncuk ve

¹⁸⁵ Miyake 2013: 38.

¹⁸⁶ Özdoğan 2007a: 71.

¹⁸⁷ Özdoğan a.g.e:55.

¹⁸⁸ Moore vd.2000: 291-292.

kolyeden oluşmaktadır. Mezarlarda kadın, erkek ve her yaş grubundan bireyde farklı oranlarda mezar eşyası görülmektedir¹⁸⁹.

Kfar Hahoreh mezar eşyaları ise mezarlara ve mezarların yakın çevresine yerleştirilen eşyalar olmak üzere iki sınıfta tanımlanabilir. Mezar eşyaları çakmaktaşı aletler, sürtme taş aletler, çok küçük renkli veya perdahlı çakıl taşları veya deliciler gibi daha standartlaştırılmış yontma taş alet türlerini içermektedir. Ayrıca taş boncuklar, deniz kabukları, büyük bir sedef pendentif, hafif oyulmuş bazalt levha ve perdahlı taş örnekleri de bulunmaktadır. Daha az belirgin olan öğelerin birlikte çağrışımları da mezar bağlamlarında veya yakınında bulunmakta, bunlar içerisinde amuletler, jetonlar ve perdahlı çakıllar ile hayvan kemikleri yer almaktadır. Hem ergen yetişkin bireyler (çocuk ve bebeklerde dâhil) hem de her iki cinsiyetten yetişkinlerin mezar eşyaları bulunmaktadır¹⁹⁰. Beisamoun yerleşiminde kafataslarının yanına yirmiye yakın çakmaktaşı parçası ve el balatalarının bırakılmış olması ve bunların cinsiyet grubunu yansıtan öğeler taşıması, mezar eşyalarının emekçi statü ile ilişkili olabileceğini göstermektedir¹⁹¹.

Tell Sabi Abyad mezarların yarısından fazlasında (%52) mezar eşyaları bulunmuştur. Bunlar arasında çanak çömlek, hayvan kemiği, kişisel süs eşyaları ve taş, kemik aletler de dâhil olmak üzere deniz kabuğu, çakmaktaşı, obsidyen, diğer çeşitli taş türleri, bazalt topuz başı ve iğne, boncuk, labret yer almaktadır. Genel olarak seramik kaplara sık rastlanmakta, mezarların yaklaşık %15'inde çömlekler bulunmaktadır¹⁹². Tell Hassuna mezarlarında seramik kaplar, taş çapa, boyalı kâseler ve yerel taklitleri, içki bardağı ve sapan taneleri ele geçmiştir¹⁹³.

Tell es-Sawwan'da birçok gömüt, çocuk ve yetişkin, özellikle kişisel süs eşyaları, taş kaplar ve taş figürinler, bakır pendentifler kolye ve boncuk olmak üzere çeşitli mezar eşyaları ile donatılmıştır. Evlerin altındaki mezarlarda yoğun boyalı Samarra seramik kapları bulunmakta, mezarların çoğu en az bir boyalı kap

¹⁸⁹ Molist, Montero-Ruiz vd. 2009: 36.

¹⁹⁰ Goring-Morris 2007:5.

¹⁹¹ Lechevallier vd 1973: 224.

¹⁹² Akkermans, Brüning vd. 2012: 312'; Plug vd. 2014: 545; Plug, Nieuwenhuysen 2018: 338.

¹⁹³ Llyod vd. 1945: 272.

içermektedir. Mezar eşyaları içinde yarı değerli taşlar olan akik ve turkuaz gibi yakın çevrede bulunmayan taşlar öne çıkmaktadır¹⁹⁴.

Ön Asya'da mezar eşyalarının yoğun olmaması, toplumsal sınıflaşmanın azaltılmış, sosyal organizasyonun standartlaştırılmaya çalışılmış olabileceğinin bir göstergesi olabilir.

2.4. ÖLÜNÜN ANILMASI

Bir toplumun ortak kimlik ve hafızasının izleri o toplum içerisinde uygulanan ritüellerde gözlemlenebilir¹⁹⁵. Sosyal hafıza davranış biçimlerinin, ölüm uygulamalarının ve kutsal alanın sosyal oluşumunda yer alan ilişkili, oldukça karmaşık, bir o kadar aktif ve devamlılığı olan ritüel uygulamaları üzerinden devamlılık göstermektedir. Hafızanın insanlar için çok boyutlu hale geldiği birden fazla an olsa da ölüm kadar güçlü ve görsel çok az an vardır. Ölüm, insanların ve toplulukların sosyal ilişkileri tanımladığı ve anlamlandırmaya çalıştığı kritik kültürel anlardan biridir. Kültürel ve zamansal bağlama bağlı olarak ölü gömme ritüelleri, güçlü bir sosyal düzenleme aracı ve topluluklar içindeki seçilmiş bireyler arasında statü, ekonomik ve sosyal gücün birleştiricisi ve aynı zamanda potansiyel bir sosyal ilerleme aracı olarak görev almaktadır¹⁹⁶.

Prehistorik dönemlerden itibaren insanın ölüsünü gömerek onunla ilgilenmesi veya bir nevi onu korumaya alma eylemi mezar ve ölü gömme geleneklerinin soyut bir düşünce ve bilinçli bir planlamanın ürünü olduğunu göstermektedir. Ölülerini ilk kez Orta Paleolitik (MÖ.120.000-34.00) dönemde gömdüğü kabul gören Neanderthaller ölüm bilincinin farkındalığı ile yavaş yavaş inanç ve sembolizmin ilk adımlarını atmıştır¹⁹⁷. Yaş, cinsiyet gibi bir ayrım göstermeden yaşadığı ya da barındığı mağara ve kaya sığınaklarının uygun bölümlerine ölülerini gömmüştür¹⁹⁸. Derinlere kök salmış inanç sistemleri arasında en yaygın olanı, Güney Levant'ın Epi-Paleolitik Natufian'ında (MÖ. 13.500-11.500) çıkan bir gelenek olarak vücudun

¹⁹⁴ Helwing 2016: 128-129.

¹⁹⁵ Kuijt 2008:171.

¹⁹⁶ Kuijt 2001: 81.

¹⁹⁷ Kolonkaya-Bostancı 2019: 192-193; Kolonkaya-Bostancı 2012: 30; Uhri, 2010: 31.

¹⁹⁸ Kolonkaya-Bostancı 2019: 193; Pettitt, 2011: 130.

çürümesinden sonra (postmortem) kafatasının çıkarılma uygulamasıdır¹⁹⁹. Geç Natufian'da kafatasının vücuttan alınması ilk ortaya çıktığında tam anlamıyla standartlaşmış ve yaygın bir gelenek halinde değilse bile PPNA'nın başında kuzey Levant'ta sınırlı sayıda bireye seçici ve bilinçli bir uygulama olarak görülmektedir²⁰⁰.

Anadolu'da, PPNA-PPNB yerleşmelerinde görülen kafatası ve başsız iskeletler Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de de varlığını sürdürmeye devam ederken Geç Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de Orta Anadolu'da kafatasın modellenmiş örnekleri görülmektedir. Neolitik dönemde yoğun olarak görülen kafatası çıkarılması, modellenerek ya da işlenmeden, özel veya kamusal alanlarda saklanarak yaşayanlar ile ölümler arasında özel bir bağ kurulduğunun bir işareti olarak görülmektedir. Bu tür özel kafataslarının kullanılması fiziksel ve ritüel düzenlemede ölümlerin anıldığı bir göstergesidir. İnsanların avcı-toplayıcı yaşam tarzından uzaklaşarak, yerleşik yaşamın temellerini atmasıyla birlikte ilk köy yerleşmeleri kurulmuş ve yeni bir yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. Anadolu'da ve Yakındoğu'da kurulan ilk köy yerleşmelerinde, yeni yaşam tarzı ile insanlar ölümlerini yerleşme içine gömmeyi tercih etmişlerdir²⁰¹. Ölümleri öncelikle yerleşmeden uzak bir yere gömmek yerine yapıların içerisinde platformların ve zeminlerin altında duvar kenarlarına, avlulara açılmış basit çukurlara gömerek yaşayan bireyler arasındaki yakınlık bağı güçlü tutulmak istenmiştir²⁰².

Bu uygulamalardaki geniş bölgesel ve yapısal benzerlikler, ortak bir inanç sisteminin parçası oldukları düşüncesini desteklemektedir. Bununla birlikte, yerel ve kültürel uygulamalarda teknik ve malzeme bakımından ince farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda ölü gömme uygulamaları, sadece ölen kişinin bireysel kimliğini anmak için değil, aynı zamanda kolektif bellek ile bireysel ve sosyal bir hafıza oluşturmaya hizmet eden toplumsal bir eylemler bütünüdür²⁰³.

¹⁹⁹ Kuijt 2001: 84; Goring-Morris 2002: 107.

²⁰⁰ Bocquentin, Kodaş vd. 2016:47.

²⁰¹ Goring-Morris 2002: 109.

²⁰² Boz, Hager 2013: 413; Mellaart: 1963.

²⁰³ Kuijt 2008:173-184, 2019: 263.

2.4.1. Gövdesinden Ayrılmış Kafatasları

İnsanlar ölülerini gömmekte, ölüsünü koruma, anma ve saygıyı gösterme biçimleri ise çeşitlilik göstermektedir (*Bkz. Böl. 3.3.2.*). Bu çeşitliliğin en ilgi çekici olanı insanın kimliğini sembolü olan başa yüklenen özel anlamdır. Kafatasının ayrılması tıbbi literatürde Dekapitasyon yani başı gövdeden ayırmak, başın kesilmesi veya alınması anlamlarına gelmektedir²⁰⁴.

Kafatasının gövdeden alınmasında iki yöntem uygulanmaktadır. Birincisi, yumuşak dokunun iskeletten ayrışması gerçekleşmeden önce başın kesilmesidir. Bu uygulamada, kafatasında mandibula (alt çene kemiği) ve servikal vertebra (boyun omuru) ait omur parçaları anatomik pozisyonda yer almaktadır. Buna karşın ikinci yöntem, çürüme tamamlandıktan sonra, iskeletin mezardan çıkarılarak kafatasının vücuttan alınmasıdır. Kafatasının alınmasında en sık karşılaşılan yöntem olmakla birlikte ikinci yöntemin uygulanmasında, alt çene kemiği ve atlas kemiği ayrışmadan dolayı çoğunlukla kafatasında yer almamaktadır²⁰⁵.

Kafatasların bedenden ayrılarak, başındaki yumuşak kısımların bıçakla kazınıp alındıktan sonra özel bir mekânda saklanması ve sıva ile modellenmesi şeklinde yansıyan bu kültürel örüntünün ilk izlerine Paleolitik Dönem’de GÖ 150,000-60,000 yılları arasında Afrika’da rastlanmaktadır. Orta Paleolitik Dönem’de Ön Asya’da Kebara Mağarasında erkek bireye ait başsız iskelette yapılan incelemeler, ölü beden mezara gömüldükten sonra etlerinin çürümesi gerçekleştiğinde kafatasının iskeletten özenle ayrıldığı ve iskeletin mezara geri konularak üstünün tekrar toprakla kapatıldığı anlaşılmıştır²⁰⁶. İlk izleri Paleolitik Dönemde görülen ve Epi-Paleolitik Dönemde yayılan, Neolitik Dönem sonlarına kadar devam eden bu uygulama, insanların inanç ve sembolizm repertuarında belirleyici bir davranıştır.

Eski Ön Asya’da insanların avcı-toplayıcı yaşam tarzından Neolitik dönemin yerleşik, tarımsal yaşama geçişi, ölü gömme uygulamalarında farklılıklar yaratmıştır. Yerleşik yaşam tarzının benimsenmesiyle birlikte, Neolitik insanlar ölülerin kafatasını çıkararak ve bazı anlamlar yükleyerek modellemişlerdir (*Harita 3*). İkincil bir gömüt uygulaması olarak kafatasının alınması, topluluk uyumunu artırmaya ve PPNA ve

²⁰⁴ Türkçe Tıp Dili Kılavuzu 2017:26.

²⁰⁵ Al-Shorman, Khwaileh 2011:9-93.

²⁰⁶ Kolonkaya-Bostancı 2019: 197.

daha sonra Orta PPNB'de hane ve toplumsal denge üzerinde birleştirici olmaya odaklanan bir ritüel-inanç bağlamını yansıtan davranış sistemidir²⁰⁷. Levant bölgesinde kafataslarının alınarak modellenmesinin öncü örnekleriyle yaklaşık 11.000 yıl önce Epi-Paleolitik Dönem'in Natufian evresinde karşılaşılmış ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB) sonuna kadar sürmüştür²⁰⁸. İnsan kafataslarının çıkarılma uygulamasına MÖ 8500-6000 yıllarında Anadolu'daki yerleşimlerde de rastlanmış, tekil veya grup halinde sadece kafatasları ya da postkranyal iskeletler bulunmuştur.

Bu uygulamanın Güneydoğu Anadolu'da tekil ya da çoklu mezarlarda asgari sayıda kafatası ve başsız iskeletlerin varlığıyla birlikte, Orta Anadolu'da kafatası ve postkranyal iskeletin yanı sıra aşı boyası ve alçı ile kireç sıva yardımıyla toplum hafızası için kişiselleştirilmiş modellemeler yapılmıştır.

Kafatası kültürünün arka planına bakıldığında, ölümlerin bedenlerinin iki aşamada gömülmesi ve bunu takip eden üç hazırlanma aşaması görülmektedir²⁰⁹:

1. Ölen bireyin tamamının veya bir kısmının geçici bir saklama yerinden kalıcı bir dinlenme yerine düzenli bir şekilde kaldırılmasına odaklanan sosyal eylemler olarak tanımlanabilecek ikincil gömüt uygulamaları (*Şekil 3*)²¹⁰.
2. Bedenin çürüme işlemi gerçekleştikten sonra kafatasının alınması.
3. Kırmızı aşı boyası ve siyah ya da daha farklı organik malzemelerin kafatasında kullanılması.
4. Alçı ve kil sıva kullanılarak yüz detayları verilerek ya da basit bir şekilde kafataslarının modellenmesi.
5. İşlenmiş ya da basit (işlem görmemiş) kafatasların tekil veya çoklu olarak yapı tabanlarının altlarına tekrar gömülmesi, sergilenmesi.

Kafatasına uygulanan bu aşamalar bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir. Yukarı Dicle Neolitik yerleşimlerinde Çanak Çömleksiz Neolitik A evresinden Çanak Çömlekli Neolitik Döneme kadar kafatasının izleri devam etmektedir. Neolitik Çağ

²⁰⁷ Kuijt 1996: 319.

²⁰⁸ Bar-Yosef, Belfer-Cohen 1989: 473.

²⁰⁹ Goring-Morris 2002: 125.

²¹⁰ Kuijt 2001: 84-85.

yerleşmeleri arasında Ön Asya’da en fazla insan iskeleti ve kalıntısının bulunduğu yerleşim yeri olan Çayönü’nde 295’i Kafatası Yapısında bulunmak üzere 626 iskeletin 227’si kadın, 193’ü erkek 142’si çocuk, 57’si bebek ve 7’si fetüse aittir. Nüfusun %70’inin “Kafatası Yapısında” gömülmesi ve depolanması Çayönü insanının hem kafatasına verdiği önemi hem de topluluğun inanç dünyasının karmaşık ve eşitlikçi ikincil gömüt geleneğinin yansımalarını göstermektedir²¹¹.

Kafatası Binası, ölü gömme geleneği bağlamında ölü kültü ile ilişkilendirilen, en son kullanım evresinde 90 adet kafatasının bulunduğu için “Kafatası Binası” olarak tanımlanan, fakat daha sonraki yıllarda içinde 400 iskeletin bulunduğu yapı dizisidir²¹². Dörtgen planlı BM2a evresinde toplam 49 izole kafatasının 27’si DE odasında 16’sı oda içerisinde, 6 tanesi de B odasında ki yıkılmış kerpiç duvar kalıntılarının altında taş döşeme üzerinde açığa çıkartılmıştır (*Şekil 22*). Bulunan kafataslarının bilinçli olarak taş döşeme üzerine konulmasından ziyade farklı köşelerde yer aldıkları veya asılı olabilecekleri varsayılmaktadır²¹³. Bulunan kafatasları, bu yapının özellikle ölü gömme uygulamaları için yapılmış bir kült binası olduğunun göstergesidir (*Şekil 23*).

Demirköy’de birincil olarak kafatası bulunamasa da kafatası alınmış çocuğa ait bir iskeletin varlığı, kafatasının izole olarak alındığının göstergesidir²¹⁴. Göbeklitepe’de mezar bulunmamasına karşın diğer bölgelerden farklı olarak kafataslarının asılması ya da rahat taşınabilmesi için delikler açılması, ‘atalarını beraberlerinde mi taşıyorlardı?’ sorunsalını doğurabilmektedir²¹⁵. Cafer Höyük’te Erken PPNB dönemine ait kafatasları alınmış iki iskeletin varlığı bu uygulamanın Yukarı Fırat Havzası’ndaki varlığının göstergesidir²¹⁶. Nevali Çori başsız iskeletlerin yanı sıra bir çukur içerisinde 5 kafatası grubu ile birkaç uzun kemik parçası birlikte bulunmuştur²¹⁷. Hasankeyf Höyük’te uzun yatırılmış şekilde gömülmüş bir bireyin

²¹¹ Özbek 1989:161-166; Özbek 2004: 12-15; Özdoğan vd. 1994a: 108.

²¹² Çambel vd. 1990: 70; Özdoğan vd. 1994a: 107-108.

²¹³ Özdoğan vd. 1994a: 107.

²¹⁴ Rosenberg 2007: 13; 2011:79.

²¹⁵ Gresky vd.2017: 3-7.

²¹⁶ Cauvin vd. 1980: 175-177; Kodaş 2014: 19.

²¹⁷ Hauptmann 1999: 70; 2007:138-140.

kafatası gövdeden alınmıştır. Postkranyal iskelette kafatasının yerine disk biçimli kil topak konması, kafatasının temsili olarak yorumlanmıştır²¹⁸.

Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin Halaf yerleşimi olan Boztepe’de bulunan dört mezardan birinde postkranyal bir iskeletin kafatasının alınmış olması uygulamanın zayıfta olsa, izlerini göstermektedir²¹⁹. Bir başka Halaf yerleşmesi olan Türbe Höyük’ün güney kesiminde ortaya çıkarılan çoklu kafatası içeren üç mezar, Çayönü Kafataslı Binasının bu özelliklerini Botan Vadisinde MÖ 6. binyılın geç dönemlerine kadar koruduğuna işaret etmektedir²²⁰ (*Şekil 31*). Üç mezardan M1 mezarında yedi kafatası ve bir bireye ait iskelet kalıntıları, M2 mezarında sekiz kafatası ve iki bireye ait iskelet kalıntıları bulunmaktadır²²¹. Kafatasları üzerinde sıva ile modelleme bulunmamaktadır.

Hakemi Use’de bulunan üç izole kafatasında görülen kafatası deformasyonunun estetik bir kaygının ürünü mü yoksa kafatası kültürünün bir temsilimi mi olduğu sorusuna bir cevap bulunamamıştır²²².

Beisamoun’da kafatası alınan bir kadın bireyin omurga aksının anatomik pozisyonunu bozulmamış olması nedeniyle, kafataslarının çürüme sonrasında mezar açılarak alındığı olasılığı üzerinde durulmaktadır. Beisamoun’da ölü gömme uygulamaları kafatasları alınmış olan iskeletler, izole kafatasları ile sıva ile modellenmiş kafatasları şeklinde gruplandırılmıştır. Bulunan ikinci sıvalı kafatası kötü korunmuş durumda olmasından dolayı detayları belirlenememiştir²²³ (*Şekil 18*).

Abu Hureyra’da yapı tabalarının altına gömülmüş sıvasız dokuz izole kafatasından üçü yetişkin bireylere, ikisi çocuk bireye ait olduğundan, cinsiyet ve yaş gruplarında özel bir ayırımın yapılmadığı görülmektedir. İzole kafataslarının yanı sıra, postkranyal iskeletler de bulunmaktadır (*Şekil 17*)²²⁴.

²¹⁸ Miyake 2012: 3; 2013: 44; 2016: 34-35.

²¹⁹ Kodaş 2014: 17.

²²⁰ Sağlamtimür, Ozan 2007:3; Erdal 2013: 217.

²²¹ Sağlamtimür 2012: 404; Sağlamtimür, Ozan 2007: 47; Kodaş, Sağlamtimür ve Erdal 2018: 14.

²²² Tekin 2020:152.

²²³ Bonogofsky 2006:19; Lechevallier vd.1973: 224.

²²⁴ Moore vd. 2000: 280-285.

Jerf el-Ahmar'da, insan iskelet kalıntıları nadir olarak görülmekle birlikte üç alanda sıvasız altı izole kafatası ve bir başsız iskelet bulunmaktadır. EA 7 yapısının direk deliğinin dibine yerleştirilmiş iki kafatası ve ocak yakınlarında konumlandırılmış üç izole kafatası yer almaktadır. EA 30 binasının merkez odasında kolları ve bacakları iki yana açık bir şekilde tabanın üzerine sırt üstü yatırılmış bir kadına ait postkranyal iskelet ve yakınlarında başka bireye ait izole kafatası bulunmaktadır (*Şekil 20*). Baş eksik iskeletin boyun omurlarında kesik izi bulunmadığı ve kafatasının etlerin çürümesinden sonra alındığı belirtilmektedir²²⁵. Tell Halula'da, kafataslarının gövdeden ayrıldığı örnekler, cesedin mezar içerisindeki duruşundan ve yumuşak dokunun çürümesinden sonra iskeletteki çökelden dolayı kafatasının düşmesinden kaynaklandığı, kafatası fenomeni ile bağlantılı olmadığı belirtilmektedir²²⁶.

Çanak Çömlekli Neolitik dönemde Tell Sabi Abyad'da fırının zemininde pişmiş toprak kabın içine yerleştirilmiş olan bebek iskeletinin yanı sıra 12 yaşında ikinci bir bireye ait izole kafatası bulunmaktadır (*Şekil 33*)²²⁷. Hassuna kültürüne tekabül eden Tell Hassuna III. tabaka bir mezar içerisinde kafatası gövdesinden alınmış bir durumda iki yetişkin iskeleti ile birlikte, çukur içerisinde bir izole kafatası bulunmaktadır. Diğer kafatası eksik iskeletler, silo olarak kullanılan bir odanın karşılıklı köşelerinde iki küçük grup halinde çömleklerin yanında bulunmaktadır. Bu uygulamanın kolektif çalışma kavramıyla bağlantılı olabileceği düşünülmektedir²²⁸. Bu iki yerleşim yerindeki izole bir kafatası ve postkranyal iskeletler, bu uygulamanın Ön Asya'da Çanak Çömlekli Neolitik dönemdeki varlığını göstermektedir.

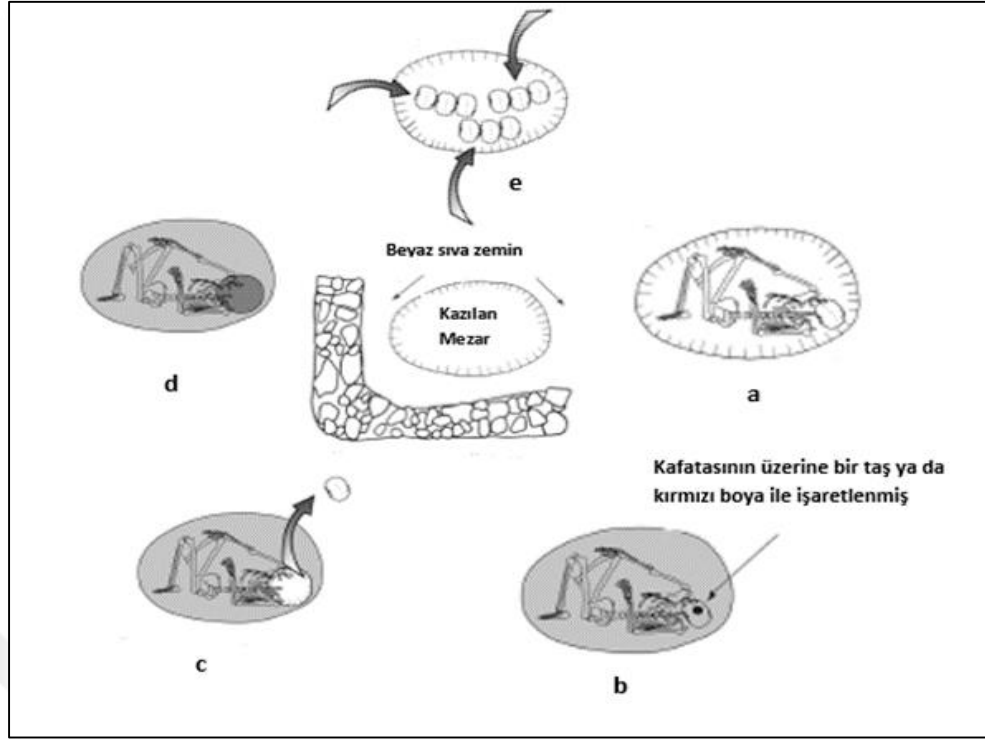
Neolitik topluluklar için kafataslarının alınması ve bunların saklanması, tam olarak onlar için neyi ifade ediyordu? Bu sorunun cevabını kesin olarak vermek zordur.

²²⁵ Stordeur vd. 2002: 583-586; Kodaş 2013: 15-16.

²²⁶ Ortiz, Chambon ve Molist 2013: 4159.

²²⁷ Plug, Nieuwenhuyse 2018: 344.

²²⁸ Lloyd vd. 1945: 273-274.

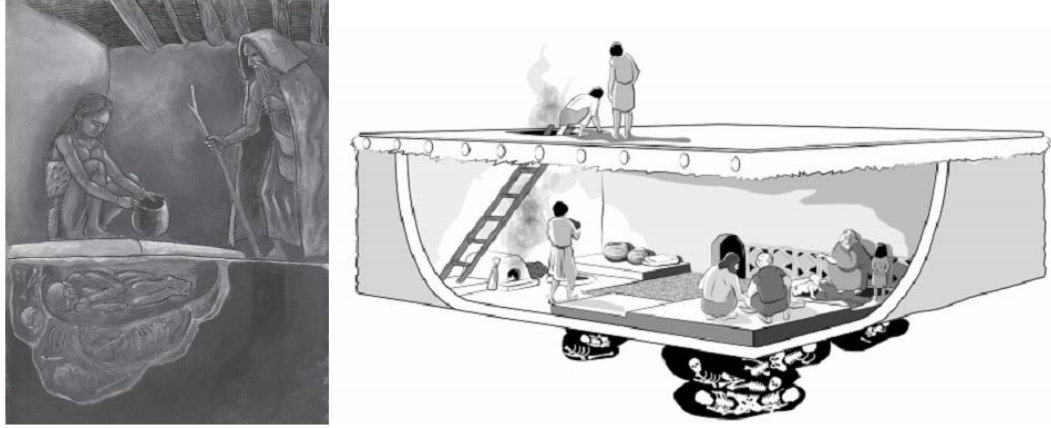

Şekil 3: Kafatasının vücuttan alınma aşamaları (Ain Ghazal Örneği, Kuijt 2008.)

(a). Ceset gömüldükten sonra mezar doldurulur, yeni bir beyaz alçı ile kaplanır ve kafatası işaretlenir. (b). Kafatasının üzerine ilave bir taş ya da kırmızı boya ile işaretlenir. (c). Kafatasının etrafındaki alanın yeniden kazılması ve kafatasının alınması. (d). Alınan kafatasının boşluğunun doldurulması ve yeniden sıvanması. (e). Ritüel kullanım ve olası ikincil kafataslarının tek tek veya grup halinde yapı dışında konumlandırılması.

2.4.2. Ölülerin Üzerinde Yaşamak

Bir mesken olarak hane ortamı, kültürel olarak tanımlanan, mimaride görünen ve kan bağı ya da olası akrabalık ilişkilerinin ötesinde sosyal organizasyonların yanı sıra ritüellerin de bir parçasıdır. Ölüler, ilk başta evlerin içine gömülerek yaşayanlara yakın tutulmak istenmiştir²²⁹. Yakındoğu’da bu gelenek geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Neolitik Dönemin geleneksel ölü gömme tarzını yansıtan değer aynı zamanda dönemin ortak inançlarını da göstermektedir (*Şekil 4*). İnsanların seleflerini yaşam alanlarının içinde gömmeleri, evin kutsal sayıldığını da göstermektedir.²³⁰

Şekil 4: Evin tabanına gömülmüş bireyler (*Çatalhöyük İllüstrasyonu, Bonogofsky 2006; Boz & Hagel 2013: 414, Fig. 19.1.*)

Neolitik dönem toplulukları ölen bireylerden uzak kalmamak, ölümün yıpratıcı sürecinde yalnız kalmaması adına birlikte yaşamayı tercih etmişlerdir. Sosyal, ekonomik ve ritüel faaliyetlerin konut birimi etrafında yoğunlaşan, yaşam döngüsünün bir yapı taşı olarak önem taşımaktadır. Hane halkı ise yerleşim birimi etrafındaki kapalı ve açık alanlarda sosyal, ekonomik ve ritüel aktivitelerini gerçekleştiren görev odaklı bir grup insan olarak tasvir edilmektedir. Hane halkının temeli, aralarında kan bağının olup olmadığı gibi mekân alanında yaşayanların yakınlık kıstaslarına bağlı olarak, aile biriminin merkezinde yer almaktadır²³¹. Bunu destekleyebilecek bazı davranışlar, hane halkı tarafından yaşam merkezi olan evlerini ritüel merkezi olarak da kullandığına işaret etmektedir. Tabanların altına açılan basit çukurların içine yerleştirdikleri ölümlerini, bir süre sonra alanın kapasitesinin tükenmesi sebebiyle ya

²²⁹ Kuijt vd. 2011: 502.

²³⁰ Özkaya vd. 2013: 14.

²³¹ Kuijt vd. 2011: 502-503.

eski bireyi çıkartarak yenisini yatırmış ya da kenara iterek yanına yerleştirmiştir. Hane nüfusunun artması ile ev tabanlarının yetersiz hale gelmesi karşısında ikincil gömüt uygulamaları bir çözüm olarak görülmüştür. Bu şekilde iskeletler arası hareketlilik, yeni bireyler için alan sağlanmış olmalıdır.

Bedenden alınan kafatasların sıvalı\sıvasız olarak seki üzerlerinde sergilenmesi ya da mekân içine gömülmesiyle, ölü yaşatmaya çalışarak hane içindeki sosyal düzenin korunmasına çalışılmıştır. PPNB sonlarına doğru Çanak Çömlekli Neolitiğin başında görülen bölgesel iklim değişikliklerine bağlı olarak ortaya çıkan nüfus artışı ile yavaş yavaş evlerde ölüyle beraber yaşamak terk edilerek, mekânlar sadece yaşam alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Hakemi Use'de mezarlar yerleşim alanı içerisinde, yapıların zeminlerinde veya yapılar arasındaki boşlukların altında gömülüdür. Yön birliği bulunmayan mezarlarda farklı yaş ve cinsiyet gruplarından bireyler bulunmaktadır²³². Nevali Çori'de evlerin tabanların ya da yapıların arasındaki açık alanlarda, büyük bir çoğunluğu ikincil gömütlerin oluşturduğu 40'a yakın yerleşim içi mezar yer almaktadır²³³. Körtik Tepe'deki tüm mezarlar taban, duvar kenarları ya da yapılar arasındaki açık alanlarda bulunmuştur²³⁴.

Çayönü'nde Yuvarlak Planlı Yapılar Evresine ait dokuz iskelet bulunmuştur. Gömütlerin bir kısmı yapı içerisinde taban altlarına, bir kısmı da mekânlar arasına açılan küçük çukurların içine yerleştirilmiştir. Izgara Planlı Yapılar Evresindeki yapıların bazılarında, 19 birey avluların tabanında ya da iki avlu arasına açılan küçük hücrelerin içinde, birincil gömüt durumunda tekli, ikili veya üçlü gruplar halinde tespit edilmiştir. Kanallı Yapılar Evresinde saptanan üç iskeletin gömülme bağlamları bakımından bir takım farklılıklar görülmektedir. Birincil gömüt, ateş çukuru olarak değerlendirilen alanın yakınında, etrafı taş ile çevrili, sol tarafına yatırılmış ve kafatası alınmış iskelettir. Hücre Planlı Yapılar Evresine ait 129 iskeletin büyük çoğunluğu mekânların altına büzülmüş pozisyonda gömülen birincil gömmelerdir²³⁵.

²³² Tekin 2020: 149.

²³³ Lichter 2018: 22; Hauptmann 2007: 37.

²³⁴ Özkaya, San 2007a: 24; Özkaya, Çoşkun 2013: 14.

²³⁵ Özbek 1989: 166.

Beisamoun Orta PPNB son evresinde bir yapının giriş kısmında, kırmızı boyalı tabanın altında toplu bir buluntu grubu ile birlikte ikili gömüt bulunmuştur. Alçı sıva ile modellenmiş iki kafatası yan yana, yüzleri doğuya bakacak şekilde, döşeme ve kapı eşiği arasında bulunmuştur. Tabanın altına gömülmüş halde bulunan yeni doğmuş dört bebek iskeletinden biri bütündür, diğer üçünün ise sadece kafatasları bulunmuřtur²³⁶.

²³⁶ Bonogofsky 2006:19; Lechevallier vd.1973: 224.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖLÜ BEDENİNE UYGULANAN DAVRANIŞLAR

İnsanın ölüm karşında takındığı tavır çoğunlukla nevroitik ve fobik davranışlar bağlamında ölümlere saygı gösterme şeklinde kendini göstermektedir. Evrensel bir bellek olan bu eylem dünyadaki hemen her kültürde kendine yer edinmiştir. Bu saygıyı gösterme biçimleri bölge ve zaman dinamikleriyle birlikte çeşitlilik göstermektedir²³⁷. Fiziksel dünyanın bir parçası olarak görülen bedene yapılan müdahaleler, ölünün kimliklerinin kişiselleştirilmesi ve hayatta kalanların bedenlerin sorumluluğunu üstlenmesi yoluyla toplumsal belleğin oluşmasını sağlayabilir²³⁸.

Felsefede beden diğer nesnelleştirilmiş unsurlar gibi algılanırken, Descartes Kartezyen Felsefesinde dış dünyanın bir parçası olarak algılanmaktadır. Kartezyen Düalizminde, fenomolojik yaklaşımla ele alınan bedenin sadece dünya içerisinde nesnelleştirilemeyeceği, bedenin bilinç (ruh) ile cisimleştiği ve varlığını dünya sayesinde edindiği öne sürülmektedir²³⁹. Bu bağlamda, insanların ölümlerine uyguladıkları davranışlar, ölümün gerçekleşmesiyle ruhun bedeni yalnızlaştırmasının engellemesi ve sonraki hayatlarında beden ile ruhun bütünleşmesinin aracısı olarak görülebilir. Ölü bedene yapılan uygulamaların nedenleri, nasıl yapıldığı, hangi malzemelerin kullanıldığı gibi soruların cevapları bu bölümde ele alınmıştır.

3.1. KEMİKLERİN ETEN ARINDIRILMASI

Çevresel faktörlerin etkisiyle bedenin tamamen çürümesi sonucu oluşan iskeletleşme ölüm sürecinin sona erdiğinin göstergesidir. Bedenin iskeletleşme sürecinde bakteri ve böceklerin varlığı, bedenin muhafaza ve gömülme biçimi, iklim gibi etkenlere bağlı olarak yumuşak dokunun tam olarak dökülmesi beş ile yedi yıl arasında gerçekleşmektedir²⁴⁰. Ölüm, genellikle nesnelleştirilmiş vücudun saflığını kaybetmesiyle ilişkilendirilir. Et, birçok toplumda çabuk bozulan ve saf olmayan bir şey olarak görülmektedir. Ölü gömme ritüelleri pek çok farklı dönüşümü içinde barındırsa da genelde hemen hemen hepsinde etin temizlenmesi ve vücudun

²³⁷ Serbes 2019: 55.

²³⁸ Kuijt 2019: 265

²³⁹ Aksoy 2019: 92.

²⁴⁰ Erdal 2014: 22.

çürümeyen haline indirgeme işlemleri bulunmaktadır. Son aşamada, çürümekte olan vücudun, ölümün son basamağını temsil ettiği düşünülür, hayatta kalanlar için bu süreç uzun ve yıpratıcı bir bekleyişi içerir. Çürümeyle birlikte iskeletin gömülmesi, ölüm sürecinin tamamlanmasını sağlar. Bu süreç, beraberinde arındırma işlemiyle ilgili ritüelleri de içerir. Etin kemikten arındırma işlemlerinin nasıl gerçekleştiğine dair Arkeolojik, Etnografik ve Antropolojik bakış açılarında beş varyasyon sunulmaktadır.

3.1.1. Yöntem I

Etin kemiklerinden ayrılabilmesi için yapıldığı düşünülen uygulamaların birincisi, cesedin ilk olarak başka bir yere gömülmesi, et ve dokuların tamamen çürümesinin ardından kafatasları ve uzuvların kolaylıkla çıkarılarak asıl yerlerine ikincil gömüt olarak gömülmesidir (*Şekil 5*)²⁴¹. Sosyal Antropolojik araştırmalarda Endonezya'da Borneo'nun güneydoğusunda yaşayan bir yerli halkı olan Dayak'lar (Olo Ngaj Halkı) ve diğerleri, ölümlerini nihai yolculuklarına uğurlamadan önce etin arındırılmasını ilişkin işlemler uygulamaktadır. Sosyal statüsüne ve bedeninin durumuna göre değişen sürelerle etleri çürüyüp dökülene, geriye sadece ham iskelet kalana dek kişisel konutunda ya da bu iş için inşa edilmiş mekânda bırakılarak arınmanın gerçekleşmesi sağlanmaktadır²⁴². Halen Tibet'te ölü beden bir mekâna bırakılarak orada kurutulur ve geriye kalan iskelet alınarak işlem tamamlanır²⁴³.

3.1.2. Yöntem II

Bir diğer yöntem ölü bedenlerin bilerek ya da ihmal sonucu, uzuvların kolayca gövdeden ayrılabilceği seviyede çürümeye maruz kaldıktan sonra defnedilmesidir. Bunun birinciden farkı, ölü bedeninin gömülmeyip vahşi hayvanlardan korunaklı bir yerde açıkta bırakılarak güneş ışığı ve diğer yıpratıcı doğal etmenler yoluyla çürümesinin beklenmesidir²⁴⁴. Bu işlemin yapıldığına dair arkeolojik verilere ulaşamamıştır. Günümüzde İran ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde yaşayan Pars toplulukları ölümlerinin bedenlerini doğaya bırakarak doğal şartların ya da akbabaların yardımıyla et kemikten ayrıştıktan sonra kemikleri gömmektedir²⁴⁵.

²⁴¹ Erdal 2014: 10-11.

²⁴² Özbudun 2019: 46.

²⁴³ Sular 2017: 187.

²⁴⁴ Avcı 2012: 4-5; Serbes 2019: 56.

²⁴⁵ Seeher 1993: 11.

3.1.3. Yöntem III

Üçüncü yöntem, ölü bedeninin yerleşim yakınında bulunan açık arazide kutsal bir anlam yükledikleri akbaba gibi leşçil kuşların, etlerin tamamını tüketmesinin beklenmesidir. Bu yöntemde süreç hızlanmış olur ve diğerlerine göre daha çabuk sonuçlanır. Etler kemiklerden tamamı ile ayrıldığında eklemlerdeki kırıkta kemikleri hala tutmakta olduğundan iskeletin morfolojisi bozulmamış durumda kalabilmektedir. Bu işlemin uygulandığına dair arkeolojik kanıtlara rastlanmamıştır. Etnolojik örnekler ve Çatalhöyük tapınak evlerinin kuzey ve doğu platformlarını birbirine bağlayan duvarda bulunan resimlere dayandırılarak, gelişmiş ölüm ritüellerinin parçası olarak, ölü bedeninin platform üzerine yerleştirilerek geriye sadece kemik ve bağlar kalana kadar akbabalar tarafından yenmesine izin verildiği öne sürülmektedir²⁴⁶. Domuztepe’de boya bezekli bir çömlek üzerinde gösterilen ölüm ritüeli sahnesinde yırtıcı kuşlar tarafından gagalanan başsız cesetlerin betimleri örnek olarak gösterilebilir²⁴⁷. Tibetçesi jha-tor olan, kuşlara sadaka dağıtma anlamına gelen, sembolik olarak ruhun göklere yükselmesini temsil ettiği düşünülen, yırtıcı kuşlar tarafından ölü bedeninin etten arındırılması yöntemidir²⁴⁸. İran Zerdüştileri ve Hindistan Parsîleri de bu işlemi, ölü bedeni dahme adını verdikleri, dağların tepesinde ya da yüksek rakımlarda, akbabaların bulunduğu alanlarda yer alan yapılarda bırakarak yüzyıllardır sürdürmüşlerdir²⁴⁹.

3.1.4. Yöntem IV

Dördüncü yöntem birkaç yerleşim yerinde edinilmiş bulgulara dayanmaktadır. Demirköy, Domuztepe ve Kfar Hahoresht’de bazı iskeletlerin üzerindeki yanık izleri, ölü bedeninin ısıya maruz kaldığını, etin ve kas gruplarının kemikten kolay ayrılmasına yardımcı olmak için ısıl işlem uygulandığını düşündürmüştür²⁵⁰.

²⁴⁶ Mellaart 1967: 196; Erdal 2014: 21.

²⁴⁷ Tekin 2016: 66.

²⁴⁸ Güç, Sharafullina 2016: 84.

²⁴⁹ Seeher 1993: 11; Sular 2017: 187.

²⁵⁰ Kodaş 2014: 28; Atakuman, Erdem 2015: 7; Simmons, Goring-Morris 2007: 9.

3.1.5. Yöntem V

Beşinci yöntem, Körtik Tepe'de²⁵¹ uzuvlara ait kemiklerin, Göbeklitepe²⁵² ve Ain Ghazal'daki²⁵³ kafatası ve parçalarının üzerinde bulunan kesi ve sıyırma izleri ile diğer örneklerden yola çıkarak etin kemiklerden kesici aletler ile sıyırılmasıdır (*Şekil 10,11*)²⁵⁴. Çayönü'nün Kafataslı Binası'nda üç farklı gömüt biriminde kesik izleri saptanmıştır. BM 2-128 ve 2-129'daki kesik izleri kafatası kemiklerinin üzerinde, BM 2-97'de ise fibula ve axis (eksen kemiği) kemiğinde kesik izleri belirlenmiştir²⁵⁵. Abu Hureyra 4. odadaki bir iskeletin ön kol kemiği (humerus) üzerindeki kesik izleri, ölü bireyin gömülmeden önce etinin sıyrıldığını göstermektedir²⁵⁶. Kfar HaHoresh topluluğunda bulunan insan kemiklerinde de kesme ve kesik izleri saptanmıştır. Bu değişikliğin tümü olasılıkla ikincil gömütler için iskeletin parçalanması ve etlerinin kemikten ayrıştırılması ile ilişkilendirilmiştir²⁵⁷. Bu örnekler, etlerinin çürümesi beklenmeden ya da yarı çürümüş etlerin, kas bağlarının kemiklerden arındırılması için kesici bir aletle sıyırılmış olabileceği varsayımını doğurmaktadır.

3.2. UZUVLARIN VÜCUTTAN AYRILMASI

Kafatası ve diğer uzuvların vücuttan ayrılmasına ilişkin net verilerin bulunmaması, bu süreç ile ilgili çeşitli olasılıkları meydana getirmektedir. Nevali Çori mezarlarında bulunan kafataslarından bir tanesinin altına yerleştirilmiş çakmaktaşıdan yapılmış uzun bir bıçağın, kas gruplarını kemikten ayrılması işleminde ve bazı kafataslarında görülen izlerin de bu şekilde vücuttan ayırmak için kullanılmış olabileceği yönünde yorumlanmaktadır²⁵⁸ (*Şekil 28a*).

Domuztepe mezarlarında bulunan bir kafatasında sert bir objeyle yapıldığı anlaşılan vurma izlerinin, kafatasının alınması sırasında meydana gelmiş olabileceği değerlendirilmiştir²⁵⁹. Çayönü Kafatası Binası'nda kireçtaşı levha (sunak) ve yapı

²⁵¹ Erdal 2014: 11.

²⁵² Gresky vd. 2017: 7.

²⁵³ Rollefson 2002: 172; Bonogofsky 2006: 19.

²⁵⁴ Kodaş 2014: 28; Atakuman, Erdem 2015: 7.

²⁵⁵ Yılmaz 2010:313.

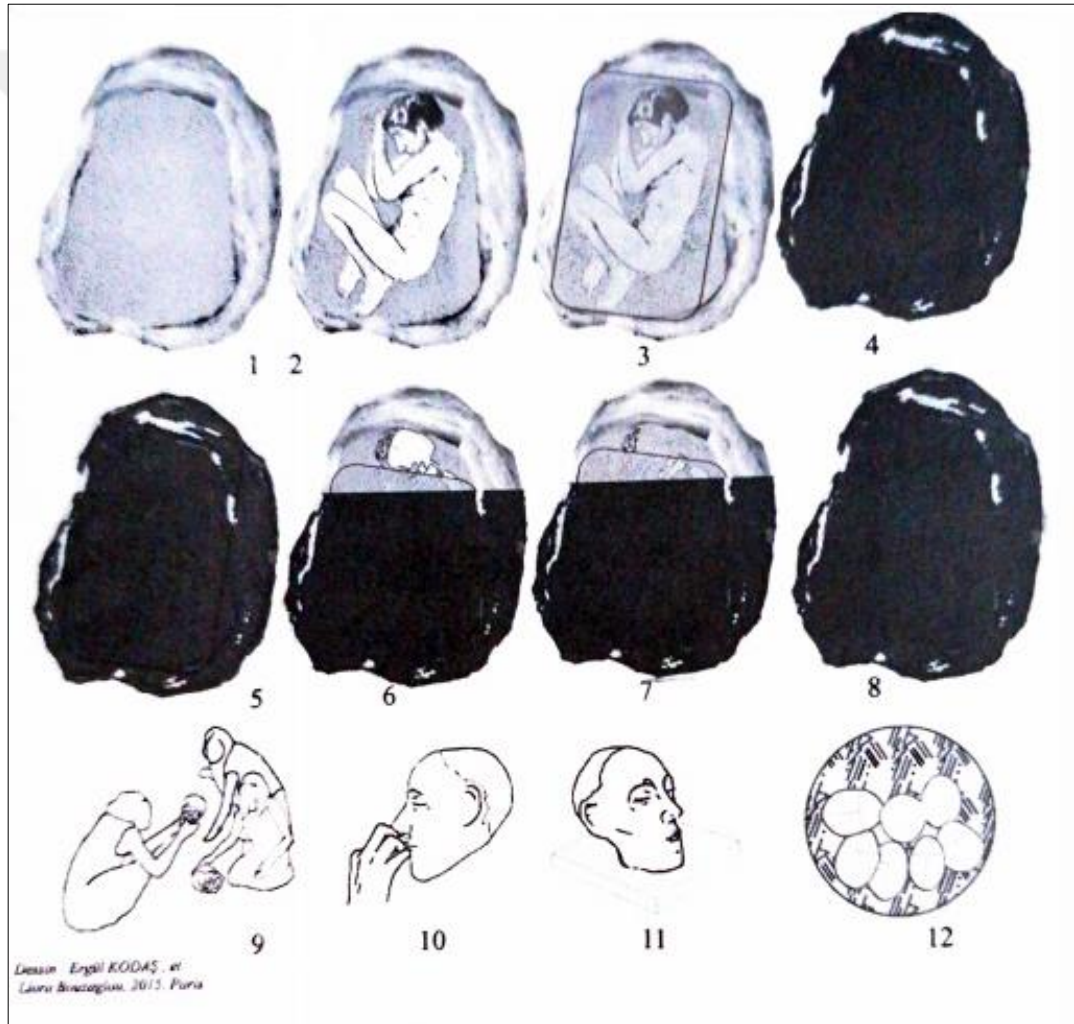
²⁵⁶ Moore vd. 2000: 287.

²⁵⁷ Goring-Morris 2007:6.

²⁵⁸ Hauptmann 1999: 70; 2007:138-140. Lichter 2018: 24.

²⁵⁹ Atakuman, Erdem 2015:5: 7.

içerisinde bulunan çakmaktaşı bıçak üzerindeki kan izlerinde insan, koyun ve sığır kanı saptanması, bu izlerin kafataslarını rutin bir şekilde gövdeden ayırma işlemi sırasında meydana gelmiş olabileceğine işaret sayılmıştır²⁶⁰. Uzuvların vücuttan ayrılması için kullanılan en temel yöntem ikincil gömüt uygulamaları olsa da bu sürecin uzun sürdüğü, ancak, uzuvların vücuttan alınmasını kolaylaştırdığı düşünülebilir. Bedenin pelvis bölümlerinin birbirinden ya da alt çene kemiğinin kafatasından alınabileceği kadar çürüdüğü durumda uzuv kemikleri, hatta bir uzvun aynı kesiminde yer alan iki ayrı kemiği bile vücuda bağlılığını korumakta ve gövdeden ayrılmasını güçleştirmektedir.

²⁶⁰ Hole 2000: 200-201; Kodaş 2014:25.

3.3. ALÇILAMA VE SIVAMA

Et ve kemik birlikte bir anlam içerirken birbirlerinden ayrıldığında karşıt temalara bürünmektedir. İskeleti kaplayan deri ve kaslar insanın üzerine giydiği yaşam mantosuyken, ölümlle beraber imha edilmesi gereken bir fazlalığa dönüşmektedir. Ölümün nihai sürecine direnemeyecek zayıflıktaki etin, ölümsüz rolü üstlenen iskeletten arındırılması gerekmektedir. Ölümle birlikte aziz olan iskelet, çeşitli materyaller ile ölümsüzleştirilmeye çalışılmaktadır. Alçı sıvanın ölüyü saran elbise gibi iskeletlere tüm veya kısmi uygulanması, steril bir beden oluşturmaktadır. PPNB evresinde Levant bölgesinde, daha sonraki dönemlerde Anadolu'da da ortaya çıkan kafatasının ayrı sıvanması, ölü bedene kimlik kazandırma kısmını oluşturmaktadır.

3.3.1. Tüm Vücuda Uygulama

Tüm beden ve uzuvlarının sıvanmasında kireçtaşı ya da alçıtaşından hazırlanan sıva kullanılmıştır. Sıvanın tüm bedene uygulanmış örneklerine üç yerleşim yerinde rastlanmıştır. Cafer Höyük Geç PPNB katmanlarında yapı hücresi içinde, bacakları karnına doğru çekilmiş bir çocuk iskeleti alçı sıva kaplıdır²⁶¹. Abu Hureyra'da 12 yaşındaki çocuk iskeleti alçı sıva kaplanmıştır²⁶². Körtik Tepe, Ön Asya'da en fazla sıvalı iskelet barındıran yerleşimdir²⁶³. Körtik Tepe sakinleri ölüleri gelişigüzel gömmek yerine, öncesinde ve sonrasında bazı uygulamalar ile uğurlamayı tercih etmişlerdir. Toplam 743 mezardan 247 adedinde alçı izleri mevcuttur. Analizleri yapılmış olan 446 iskeletten 180 bireye alçı sıva uygulandığı, ince bir sıva tabakasının 72 iskeleti tamamen kapladığı ve kalan 108 bireyin bazı bölümlerinin alçı sıva ile kaplandığı belirtilmektedir²⁶⁴. Kırık taş kap parçalarıyla kaplanan mezar, ardından alçı ile sıvanmıştır²⁶⁵. Körtik Tepe iskeletleri üzerinde kullanılan sıvanın soğuk alçıdan yapılmış olduğu ifade edilmektedir²⁶⁶. M. Özbek, Körtik Tepe'de eklemlerdeki hafif kaymalar dışında anatomik bütünlüğünün

²⁶¹ Cauvin vd. 1980: 175-176; Kodaş 2014: 19.

²⁶² Moore vd. 2000: 284.

²⁶³ Erdal 2014: 4.

²⁶⁴ Erdal 2014: 22.

²⁶⁵ Yılmaz 2010: 1306; Erdal 2014: 22.

²⁶⁶ Özbek 2005: 130; Erdal 2014: 18.

bozulmamış olmasından dolayı, bireylerin vücudun çürümesi gerçekleşmeden alçı ile kaplandığı ve boyandığını öne sürmüştür²⁶⁷.

3.3.2. Kafatasına Uygulama

Sıva ile modellenmiş ilk kafatası 1953 yılında Kathleen Kenyon tarafından Jericho'da bulunmuştur²⁶⁸. Bir tabanın altında çene kemiği ile birlikte sıvanmış yaşlı bir erkeğe ait ilk sıvalı kafatasının bulunması, üzerinde denetim kurulması istenen bir düşman ya da varlığını evde sürdürmesi beklenen topluluğun saygı duyulan yaşlı erkek üyesinin temsil ettiği atalar kültü olarak yorumlamıştır. Alçı ve kireç kullanılarak modellenmiş kafatasları, biçim bakımından cinsiyet özelliklerini yansıtan bir kıstasın bulunmaması ve bazı kafataslarının şekillendirmeyi kolaylaştırmak için dişlerinin çekilerek yaşlı görüntüsü yaratılmış olabileceğini öne sürmüş, insanların atalarının deneyim ve itibarlarını koruyabilmek için kafataslarını sakladıklarını savunmuştur²⁶⁹. Sıvalı kafataslarının sayılarının artması ile cinsiyet ve yaş grubuna ait bir ayırım yapılmadığı ve erkek egemen bir kültürün söz konusu olmadığı anlaşılmıştır.

Kafataslarının bir ganimet mi yoksa ata hatırası mı, tarihi bireyleri mi temsil ettiği yönünde görüşler, her yeni bulgu ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Bu ölü gömme uygulamalarına Levant'ta Jericho dışında Çanaklı Çömleksiz Neolitik dönemde; Ain Ghazal, Beisamoun, Tell Aswad, Tell Ramad ve Kfar Hahores, Yiftahel yerleşmelerinde benzerlik ve farklılıklarıyla birlikte rastlanmaktadır.

Alçı, kireç veya kil sıvanın uygulanabilmesi için en önemli etken kafatasının etlerinden arındırılmış ve kuru olmasıdır. Cesette tamamen çürümenin gerçekleşmesi sonrasında mezar açılarak kafatası alınmış ve yeniden toprak ile kapatılmıştır. Kafatası genellikle alt çene ve atlas kemikleri ile birlikte çıkarılmış, bazı kafataslarında alt çene ve dişler sökülüp, yeri kil veya alçı dolgu ile sıvanarak kapatılmıştır²⁷⁰ (Şekil 6). Kil sıvanın uygulanmasından önce alt ve üst çenedeki dişlerin bilinçli olarak çıkarılması,

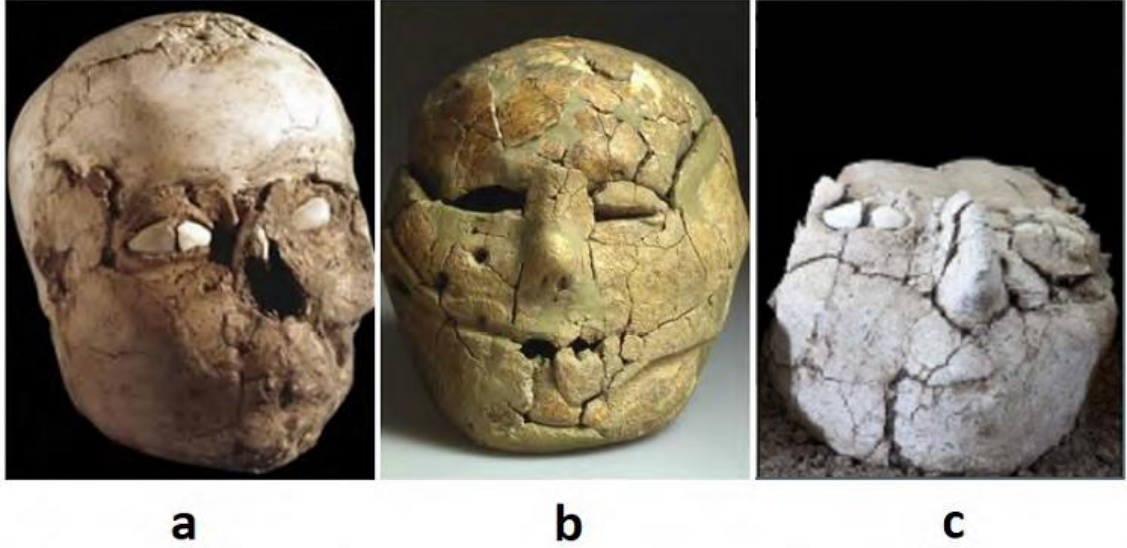
²⁶⁷ Özbek 2005: 130; Erdal 2014: 20.

²⁶⁸ Kenyon 1973: 211; Bonogofsky 2006: 15.

²⁶⁹ Kenyon 1954: 108-110.

²⁷⁰ Kuijt 2008:179; Bonogofsky 2006: 24.

şekillendirme sırasında siva işleminin rahat yapılabilmesini sağlamış görünmektedir²⁷¹.

Şekil 6: *a. Jericho sıvalı kafatası, b. Beisamoun sıvalı kafatası, c. Yiftahel sıvalı kafatası (Serbes 2019:63.)*

Kafatasları etten arındırıldıktan sonra alt çene ile ya da alt çene olmadan alçı veya kil ile yüz ayrıntıları verilerek sıvama suretiyle biçimlendirilmiştir (*Şekil 7*). Orta PPNB'ye tarihlenen sıvalı kafataslarında görülen tasarım farklılıklarının, ölen bireylerin fiziksel özelliklerinden çok, belirli hane ve toplulukların teknik beceri ve tercihlerine bağlı şekillendiği ön görülmektedir. Bu konu çerçevesinde yapılan son araştırmalar, Orta PPNB sıvalı kafataslarında, insanları birebir temsil etme amacı olmadığı, soyutlamanın söz konusu olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ian Kuijt'e göre modellenmiş kafatasların doğrudan bireyleri yansıtmamasının gerekçeleri:

- Bulunan kafatasların bazılarının alt çene kemikleri kullanılmadan modellenmesi (Jerihco, Ain Ghazal ve Kfar Hahores),
- Normal şartlarda karşılaşılamayacak küçük yüz hatları, ağız olarak tasvir edilen yerin aslında üst çene kemiğine denk gelmesi (Tell Aswad),
- Anatomik özelliklerin (kulakların yer verilmesi) kullanım insiyatifi üzerinde topluluklar arası farklılıkların bulunması.

²⁷¹ Kuijt 2001: 81.

Yukarıda belirtilen unsurlar sıvalı kafataslarında farklılıkların yanı sıra ortak unsurların da bulunması nedeniyle idealize edilme amacının ötesinde bir amaç taşımadığını, genel bir görünümü temsil ettiğini göstermektedir²⁷².

Modellenmenin kolay biçimlendirilmesi ve daha uzun vadede kullanılması için alt çene kemikleri sıvama işlemlerine dâhil edilmemiş görünmektedir. Çene kemiği Jericho'da kafataslarının 11'inde bulunmazken 12'sinde bulunmaktadır. Kfar Hahoresht'e bir kafatasının çene kemiği ve dişlerinin olmadığı²⁷³, Ain Ghazal'da da çene kemiğinin çıkarıldığı görülmektedir (*Şekil 12*). Tell Ramad I-II tabakalarında bulunan 12 kafatasının bazılarında alt çene kemiği bırakılmış, dişler sonradan çekilmiştir²⁷⁴. Beisamoun'da bulunan sıvanmış iki kafatasından biri, modelleme sürecinde alt çenesi ile birlikte sıvanmıştır²⁷⁵. Tell Aswad kafataslarının alt çeneleri bırakılarak, dişler çekilmiş ve sıva ile modelleme yapılmıştır²⁷⁶.

Tell Aswad'da kil hamuru ile burun, göz, kaş, kulak ve ağız detayları ve yüz hatları verilmeye çalışılmıştır. Kafatasının geri kalan kısımları saç ya da bitki saplarından hazırlanan bir başlıkla kaplanmış olmalıdır²⁷⁷. Göz çukurları boş bırakılarak ve göz açıklıkları alçı sıvayla daraltılarak "uyumak üzere" olan bir insan temsili sağlanmıştır²⁷⁸. Bazı kafataslarında göz çukurları Jericho'da olduğu gibi deniz yumuşakçalarının kabukları ile doldurulmuştur. Yiftahel'de 3 sıvalı kafatası yan yana, yüzleri batıya bakacak şekilde konumlandırılmış ve her göz ortadan iki eşit parçaya bölünmüş, yatay ve dikey olarak yerleştirilmiş deniz kabukları ve çakmaktaşı parçaları ile biçimlendirilmiştir²⁷⁹ (*Şekil 14b*). Kabukların iç tarafı alçıya batırılarak kenarları uzatılmış, alçı ile göz kapağı oluşturulmuştur²⁸⁰. Ain Ghazal'da sıvanmış kafataslarının çoğunluğun yüzü yeniden modellenmiş, iki sıvalı kafatası parçasında gözler bitümen ile betimlenmiştir²⁸¹ (*Şekil 15*).

²⁷² Kuijt 2008: 178; 2002: 143-145.

²⁷³ Goring-Morris 2002: 107

²⁷⁴ Contenson 2000: 56; 1992: 186; Bonogofsky 2006: 17.

²⁷⁵ Bonogofsky 2006:19; Lechevallier vd.1973: 224.

²⁷⁶ Stordeur 2003: 111; Stordeur vd. 2006:45.

²⁷⁷ Özbek 2005: 131-133.

²⁷⁸ Goren, Goring- Morris vd. 2001: 673; Bonogofsky 2006:19; Lechevallier vd.1973: 224

²⁷⁹ Slon, Sarig vd. 2014: 6.

²⁸⁰ Hershkovitz vd. 1986: 75.

²⁸¹ Rollefson 2002: 172.

Tell Ramad kafataslarının gözlerinde beyaz kerpiç ve kabuklar kullanılmıştır²⁸². Tell Aswad sıvalı kafataslarının gözlerinin tümü kapalı gösterilmiştir (*Şekil 14a*). Kapalı göz kapaklarının altına siyah bitüm veya kömürle yatay çizgi çekilmiştir²⁸³.

Nahal Hemar kafataslarında alçı yerine bitümen ve kolajen karışımı siyah bir madde kullanılmıştır. Alnın üst kısmından başlayarak başın arkasına doğru yatay şeritler halinde uzanan ağ biçimli desenler siyah bitümen ve kolajen karışım ile verilmiştir²⁸⁴. Bunlar, sıvalı kafataslarından, yüz hatları verilmek yerine saç veya başlık modele edilmesiyle farklıdır²⁸⁵ (*Şekil 21*).

Yüzün sıva ile şekillendirilme işleminin iki aşamada gerçekleşmiş olma ihtimali bulunmaktadır (*Tablo 3*). İlk olarak göz çukurları, kulak ve burun delikleri kil topaklarıyla doldurulmuş, daha sonra yüzün tümü kalın sıva ile kaplanıp ayrıntılar verilmiş olmalıdır. Alçı veya kireç sıvanın yanı sıra bazen kırmızı aşı boyası da uygulanmıştır (*Bkz. Böl. 3.4.2*).

Jericho kafataslarında iç ve dış olmak üzere iki farklı yapıda sıva karışımı kullanılmıştır. İç sıvada eşit oranlarda silika ve kalsit, dış sıvada daha düşük oranda silika (%10–20) ve daha yüksek miktarda kalsit (%70–80) saptanmıştır. İç sıva içerisinde dış sıvaya göre daha baskın kil mineralleri yer almaktadır²⁸⁶. Kireçtaşının benzer kullanımı Ain Ghazal, Beisamoun ve Yiftah'el'de de görülmektedir. Bu karışım Jericho ve Ain Ghazal heykellerinde de belirlenmiştir. Tell Ramad ve Tell Aswad'da kil minerallerinden hazırlanmış sıva da modellemede kullanılmıştır²⁸⁷.

²⁸² Contenson 1992: 186.

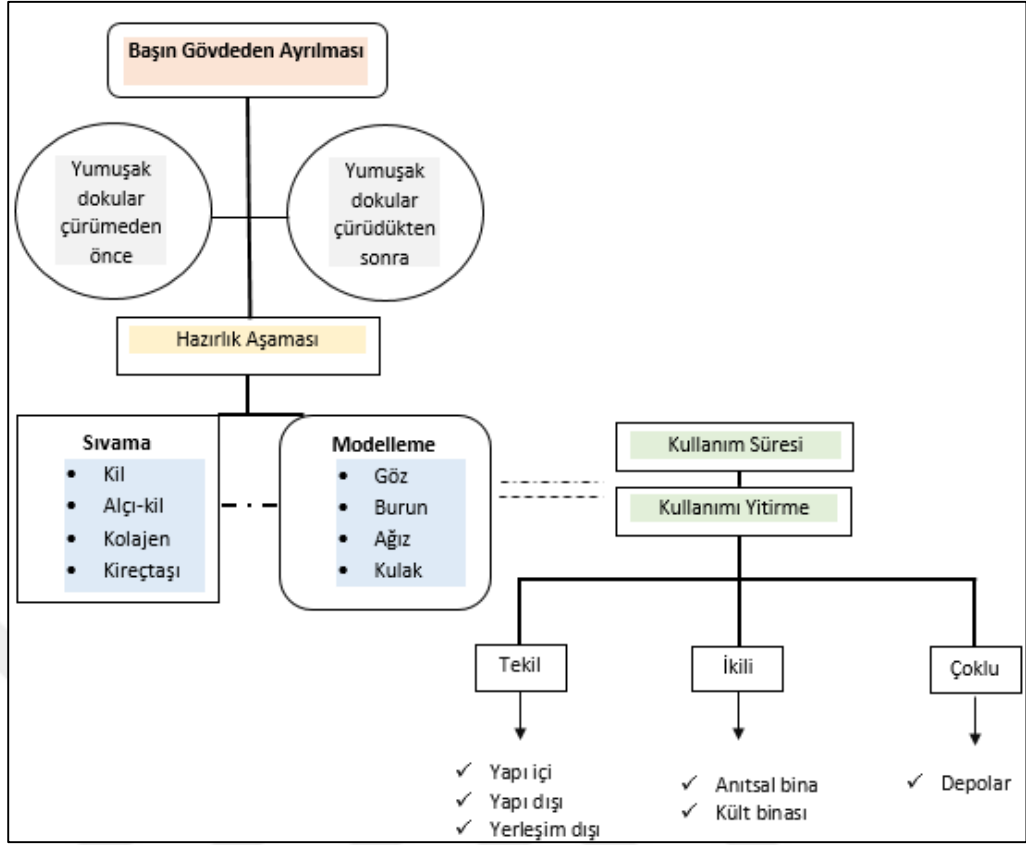
²⁸³ Stordeur vd. 2007: 11.

²⁸⁴ Arensburg, Hershkovitz 1989: 119-120.

²⁸⁵ Yakar, Hershkovitz 1988: 60-62.

²⁸⁶ Goren, Goring-Morris 2001: 679.

²⁸⁷ Cornwall 1956: 112-120.

Şekil 7: Sıvalı ve izole kafataslarının vücuttan ayrılmasından itibaren gerçekleşen işlemler (Kodaş 2019: 299, Tab. 1)

Alçılama uygulaması ölümden sonraki yaşamı simgeleyen, yeniden ruh kazanma ritüeli kapsamında beden ve ruhun cisimleştirilmesi olarak yorumlanabilir. İskelet, canlılık belirtilerinin ortadan kaybolduğu kemik yığınının meydana gelmektedir. İskeletin giysisini oluşturan kas grupları ile deri de alçıyla sıvama yöntemiyle hem iskelete hem de modellenen kafatasına can kazandırmaktadır²⁸⁸.

Sıva ile kaplanarak nesnelendirilmiş Orta PPNB kafatasları taban ya da sekilerde sergilenmiştir²⁸⁹. Bu uygulama Levant'ta Geç Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde ortadan kalkmış, Çanak Çömlekli Neolitikte Anadolu'da uygulanmaya başlamıştır²⁹⁰.

²⁸⁸ Güngördü 2017: 184.

²⁸⁹ Özbek 2009: 147; Marchand 2013: 25.

²⁹⁰ Marchand 2013: 27.

Yerleşimler	Kafatası/Mezar	Mimari Bağlam
Abu Hureyra	Alçıtaşı	
Ain Ghazal	Kireçtaşı	Yapı içi/dışı
Beisamoun	Kireçtaşı	Yapı içi
Jerf el Ahmar		
Jericho	Kil/Kireçtaşı	Yapı içi/dışı Yapı dışı
Kfar Hahores		Yapı içi/dışı
Nahal Hemar	Kolajen/Bitumen	Yerleşim dışı
Tell Aswad	Kil	Yapı dışı
Tell Ramad	Kil	Yapı içi/dışı
Tell Halula		
Yiftah'el	Kireçtaşı	Yapı dışı
Körtik Tepe	Alçıtaşı	Yapı içi
Cafer Höyük	Alçıtaşı	Yapı içi

■ Kafatası ■ İşlem görmüş beden

Tablo 3: Sivamada kullanılan hammadde ve kafatasların bulunan konumları (Kodaş2019 ve Erdem 2019 çalışmalarından düzenlenmiştir)

3.4. BOYA KULLANIMI

Renk sembolizmin ve işlevselliğinin arkeolojik, antropolojik ve etnolojik değerlendirmeler ışığında, aşı boyasına ve özellikle kırmızı renk tercihleri üzerinde çeşitli anlamlar yüklenmiştir²⁹¹. Kırmızı renk, renk sembolizminde tehlike ve ölümü çağrıştırırken buna karşılık kan, yaşamın gücü olarak hayat veren, koruyuculuk, canlılık sağlamış olabilecektir²⁹². Kırmızı rengin insan ve toplum üzerindeki psikolojik etkisi ile olasılıkla kanı ve yaşamsal döngüyü simgelemesi, tinsel bağlamda ritüellerde kullanılmasına neden olmuştur. Kötü ruhların ve doğüstü varlıkların yapabileceklerinden korunmak için ritüellerde kullanılan figürlerin gözlerine aşı boyası sürülmesi, bu kanı destekler niteliktedir²⁹³.

²⁹¹ Çetinkaya 2019: 206.

²⁹² Kolankaya Bostancı 2012: 30-42; Wreschner 1980: 642.

²⁹³ Çetinkaya 2019: 206.

Aşı boyası, Paleolitik dönemden bu yana insanlığın hem yaşam sürecinin hem de ölümünden sonraki yeni sürecin bir parçası olarak önemli bir rol oynamıştır²⁹⁴. Alt Paleolitik Dönem’de aşı boyası ve boya kullanımı, çeşitli aletlerin üzerinde deri parçalarının kokusunu önlemek amacıyla veya kaya sığınakları ve mağara duvarları ile kadın heykelciklerinin boyanmasında kullanılmıştır. Orta Paleolitik Dönem’den itibaren sembolik anlam kazanarak mezarlarda da kullanım göstermeye başlamış, Üst Paleolitik Dönem’de mezar ritüellerinde yoğunlaşmıştır.

3.4.1. Kullanılan Boyalar

Bedene ve iskelete uygulanan boyalarda çoğunlukla kırmızı aşı boyası ve beyaz, siyah, yeşil ve sarı renkler kullanılmıştır. Aşı boyası yüksek oranda demir oksit ve çeşitli miktarlarda alüminyum hidroksit ve silis gibi mineraller içeren kilden sağlanmaktadır²⁹⁵. Kırmızı ve sarı renkler demir oksit bileşenli kilden sağlanırken siyah ve koyu renkler karbon içerikli maddelerden elde edilmiştir. Sürüldüğü yüzeyde parlak kırmızı iz bırakan cinnabar (zincifre\zinober) (cıva sülfür) nadiren kullanılmıştır. Antik çağda “vermilyon” olarak bilinen bir mineral pigment olarak volkanik bölgelerde oluşan damarlar veya hidrotermal tortulardan elde edilmektedir. Bu mineral bileşimin kaynağı Transkafkasya ile Batı ve Orta Anadolu’da bulunmaktadır²⁹⁶.

3.4.2. Kullanım Biçimleri

Eski dünya akbabaları sınıfında yer alan Sakallı Akbabaları, kirli tüyleri ve derisi için kırmızı ve sarı demir oksit barındıran su birikintilerinde yıkanmaktadır²⁹⁷. İnsanın gelişmiş doğal hayatı gözlemlene yetenekleri, sakallı akbabanın aşı boyası ile yıkanmasının sağlık amaçlı olduğundan esinlenmiş olmalıdır ki, yüz binlerce yıldır günlük yaşamına ve ritüellere kırmızı aşı boyasını dâhil etmiştir. Aşı boyası simgesel ve ritüel işlevi dışında demir oksit bileşenleri içermesinden dolayı, tedavi edici ve

²⁹⁴ Kolankaya Bostancı 2012: 32; Erdal 2014: 20.

²⁹⁵ Ökse, 2012, 46-49; Çetinkaya a.g.m.: 206.

²⁹⁶ Goren, Moring-Morris 2001: 685; Molleson vd. 1992: 233.

²⁹⁷ Ayrıca daha detaylı bkz. “Ochre Bathing of the Bearded Vulture: A Bio-Mimetic Model for Early Humans Towards Smell Prevention and Health”, Animals, Tributsch, Helmut (2016).

antiseptik özelliğe de sahiptir. Nemli yüzeylerde ısıyla etkileşimi sonucu ürettiği sert kimyasallar aracılığıyla vücudu parazittik organizmalardan arındırmaktadır²⁹⁸.

Aşı boyasının kanı temsil etmesinin yanı sıra yaşam belirtisi olan vücut ısısını geri getirmek, ölü bedeni sıcak tutmak²⁹⁹ için kırmızı ateşi de sembolize edebileceği değerlendirilmektedir³⁰⁰. Aşı boyası uygulaması ölüme meydan okuma olarak da kullanılmış olabilir. Kırmızı aşı boyası çağlar boyunca mağara duvarlarında ve tabanlarda, mezarlarda ve küçük buluntularda çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.

Mezara yayılan ya da kemiklere uygulanan kırmızı boya ile Neolitik Dönemde Ön Asya ve Anadolu yerleşmelerinde karşılaşılmaktadır. Neolitik Çağ'da kafatası ile beraber gövdenin de boyanması ya da sadece kafatasının boyanması şeklinde uygulanmıştır³⁰¹. Bunun dışında, iskeletlerin yanına bırakılmış aşı boyası topakları da bulunmuştur. Çayönü mezarların bazılarında ölüne yanına bilinçli bir şekilde bırakılmış olabilecek kırmızı aşı boyası parçalarının yanı sıra, kemiklerin üzerinde de sarı ve kırmızı aşı boyası izlerine rastlanmıştır³⁰².

Demirköy'de bulunan bir çocuk iskeletinde, alışılmadık bir iskelet boyama yöntemi olarak ince, birbirine yakın paralel şeritler halinde siyah ve kırmızı boya kalıntıları bulunmaktadır. Hasankeyf Höyük'ün PPNA tabakasına ait iskeletlerin %40 kadarında siyah ve kırmızı boya kullanılmıştır³⁰³. Boya analizlerinde kırmızı boyanın demir oksit olduğu, siyah boyanın yüksek oranda karbon içerdiği belirtilmektedir (Şekil 26,27). Bezemelerin büyük kemiklerde geniş bant, küçük kemiklerde ince çizgi halinde yapılması, desenlerin kemik boyutların göre yapıldığını göstermektedir³⁰⁴. Bu boyaların deri üzerine sürülmemiş olabileceği ve etten arındırılan kemik üzerine boyanın doğrudan uygulandığı ifade edilmektedir. Boyalı iskeletlerin büyük bir kısmının anatomik düzeninde herhangi bir bozulma olmaması, boyaların gömme işleminin gerçekleştirdiği yerde, kemikler oynatılmadan yapıldığını göstermektedir³⁰⁵.

²⁹⁸ Kolankaya Bostancı 2019: 196; Tributsch 2016: 12.

²⁹⁹ Wreschner 1980: 634.

³⁰⁰ Petru 2006: 206.

³⁰¹ Erdal 2014: 21.

³⁰² Özdoğan 1994b: 53; Erim-Özdoğan 2007: 67; Yılmaz 2010: 35.

³⁰³ Miyake 2013: 44; Miyake vd. 2012: 1; Erdal 2014: 20.

³⁰⁴ Miyake 2016: 36

³⁰⁵ Miyake a.g.m.: 34-35.

Hakemi Use mezarlarında sadece iki iskelette kırmızı aşı boyasına rastlanmıştır. Yetişkin erkek bireye ait temporal kemiğine kırmızı aşı boyası uygulanmış, diğer iskeletin yanına iki koyu sarı aşı boyası topağı bırakılmıştır³⁰⁶. Körtik Tepe'den çıkan önemli sayıda iskelette de boya izleri bulunmaktadır. 407 iskeletin %58'inde (236 adet) boya izine rastlanmıştır. Kullanılan boyalar arasında en çok karşılaşılan kırmızı aşı boyasıdır³⁰⁷. Abu Hureyra'da ise diğerlerinden farklı olarak, iskeleti kaplayan alçı üzerinde cinnabar saptanmıştır³⁰⁸.

Kemikler üzerinde siyah boya, kırmızı boyadan az kullanılmıştır. Ain Ghazal'da ve Nahal Hemar'da siyah boya izleri taşıyan bazı örnekler bulunmaktadır. Kfar Hahoresht'e iki erkek bireyin sıva ile modellenen kafataslarının son rötuşları kırmızı ve hardal rengi boyalı olmakla birlikte cinnabar (zinober) minerali de kullanılmıştır³⁰⁹. Abu Hureyra'da ana evin doğu duvarının dışındaki çukur içerisinde kırmızı aşı boyası ile kaplanmış bir kafatası bulunmuştur³¹⁰. Tell Aswad'da bulunan dokuz kafatasında boya izleri çeşitlilik göstermektedir. Kafataslarının altısı kırmızı, ikisi sarımsı ve biri bej boyalıdır (*Şekil 25*)³¹¹. Tell Ramad kafataslarının bazılarının alın kısmında ve tepesinde kırmızı aşı boyası izleri bulunmaktadır³¹².

Jericho'da modellenen bir kafatasının gözlerinde bitüm kullanılarak çizilmiş siyah bir gözbebeği bulunmaktadır. Pigment kullanımında da bazı farklılıklar vardır. Bir kafatası renksiz ve grimsi beyaz tonlarında iken diğerlerinin çoğunda kırmızı ve pembe tonlar hâkimdir³¹³. Türbe Höyük mezarlarında bulunan iki kafatasından birinin elmacık kemiği, diğerinin kaş kemerlerinin üzerinde kırmızı boya bulunmaktadır³¹⁴. Tell Sabi Abyad'da bir çocuk mezarında aşı boyasının yoğun olarak bulunması ritüel çağrışımlar olarak yorumlanmaktadır³¹⁵. Tell es-Sawwan'da bir mezar içerisinde kafatası ve gövde üzerinde kırmızı aşı boyası izleri bulunmakla birlikte, bu boyanın

³⁰⁶ Erdal 2013: 217.

³⁰⁷ Erdal 2014: 22-23.

³⁰⁸ Moore vd. 2000: 284; Molleson vd. 1992: 233.

³⁰⁹ Goren, Goring-Morris 2001: 684; Goring-Morris 2002: 109.

³¹⁰ Moore vd. 2000: 260.

³¹¹ Stordeur 2003: 110-112; Stordeur 2007: 10; Kodaş 2019: 280.

³¹² Contenson 1992: 187.

³¹³ Goren, Goring-Morris 2001: 680.

³¹⁴ Sağlantimür 2012: 404; Sağlantimür, Ozan 2007: 47; Kodaş, Sağlantimür ve Erdal 2018: 14.

³¹⁵ Akkermans, Verhoeven 1995:27

ölümden sonra cilde bir tür ritüel süsleme olarak uygulandığı ve büyük olasılıkla et çürüdüğünde izinin kemiklerde kaldığı belirtilmektedir³¹⁶.

Yılmaz Selim Erdal, Körtik Tepe’de vücut ve iskelet bütünlüğü bulunan örneklerde yaptığı çalışmalar çerçevesinde iki boya uygulama yöntemi öne sürmektedir. İlk yaklaşım, yumuşak dokunun boyandığı şeklindedir (*Şekil 24*). Buna göre, olabilecek en akılcı açıklamanın Demirköy’deki yetişkin öncesi bireyde görülen boya izleridir. Boya izlerinin yapılma aşamasında, ölü beden önce yer sakızı ya da bitümen ile ıslatılmış iplerle sarıldığı ve kırmızı aşı boyasının tüm vücuda yayıldığı, böylelikle vücut ve ipler çürüdüğünde boyanın şeritler halinde kemiklerde iz bıraktığı yönündedir³¹⁷. Körtik Tepe’de bulunan boyalı iskeletlerle birlikte düşünüldüğünde, saçın yer aldığı kafatası ve üzerinde bolca et bulunan femur, tibia gibi kemiklerde görülen desenlerin biçimleri, bu yaklaşımın eksik yanını göstermektedir. Toprakta yoğun bir şekilde bulunan organizmaların da hesaba katılması ve yumuşak dokuların hızlı bir yıkım süreci olan çürüme döngüsü düşünüldüğünde, kalın ve ince şeritlerden oluşan boyaların uygulandıkları biçimde oldukça düzenli sıralar hâlinde, hiçbir bozulmaya uğramadan korunması olası değildir. Diğer yöntem, kemiklerin çürüme sonrası boyanmasıdır. Demirköy ile Körtik Tepe’deki iskeletlerin büyük oranda bütünlüğünü korunması³¹⁸, boyama sırasında kemiklerin yerlerinden oynatılmaması için özen gösterildiğini düşündürmektedir.

3.5. DELGİ VE KAZIMA, ÇİZİ İZLERİ

Neolitik Dönemde ölüm sonrası kafatası modellemeleri sıklıkla rastlanan bir fenomendir ve mezarların düzenli bir parçasının oluşturmaktadır³¹⁹. Ölü bedene bazı davranışların uygulanabilmesi için, yumuşak dokunun kemikten ayrılması sırasında kemikler üzerinde çeşitli kesik, kazıma ve çizik izleri oluşmaktadır (*Bkz. Böl. 3.1*).

Kafatasının vücuttan alınarak müdahale edilmesine ilişkin ilk örnek Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Göbeklitepe’de bulunan üç kafatasına aittir. Göbekli

³¹⁶ El-Wailly, Abu es-Soof 1965:24; Charvat, 2002: 27.

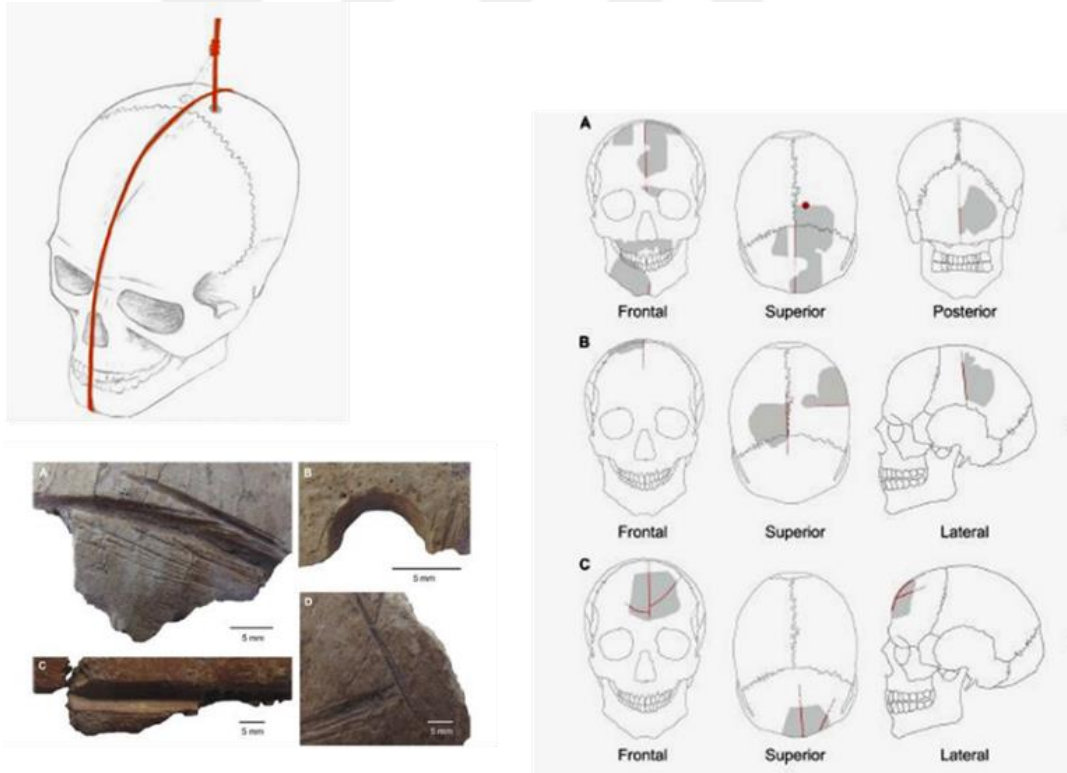
³¹⁷ Rosenberg 2007: 16. Erdal 2014: 21.

³¹⁸ Erdal 2014: 21;

³¹⁹ Schmidt 2007: 115.

Tepe’de mezar ve mezar alanları bulunmamasına rağmen yapılar arasında 700’e yakın insan kemiği parçası bulunmuştur. Yapılan mikroskopik analizler, kafatasında oyma, kazıma ve kesme işlemlerinin kesici veya delici aletler ile yapıldığını göstermektedir. Göbekli Tepe’deki kafatası kültürü, Anadolu’nun Erken Neolitik alanları ile Levant Bölgesindeki kafatası örneklerinden farklılık göstermektedir.

Kafataslarının çakmaktaşıyla delinmiş olması, bu uygulamanın kafataslarını asmak amacıyla yapıldığı yönündedir³²⁰ (Şekil 8). Önce kafatasının derisi yüzülüp üzerindeki etler sıyrıldıktan sonra bu deliklerin açılmış olması muhtemeldir. İncelemeler, kafataslarını etlerinden arındırmanın kolay bir eylem olmadığını, kas bağlarını kemikten ayırmak için kemiklerin üzerinde kazımadan kaynaklanan çok sayıda düzensiz çizikler oluştuğunu göstermektedir. Ön Asya kafatası uygulamalarının çeşitlerinin en çok görüldüğü Güney Levant da dâhil olmak üzere, bu uygulamanın benzerine rastlanmamıştır.

Şekil 8: Kafatasında uygulanan delgi ve kazıma yöntemi, Göbekli Tepe örneği (Haelm, Clare 2017: 3-6, Fig.2-3-5.).

³²⁰ Gresky vd. 2017: 3-7.

3.6. HASIR YAYGI, GIYSİ VE TAKI İLE GÖMME

Doğrudan bedene müdahale sayılmasa da ölü bedeninin giysi ve takıları ile ya da hasır veya başka bir organik malzemeye sarılarak mezara yerleştirilmesi de ölü bedene uygulanan davranışlardan biridir. Ölen bireylerin bedenlerinin giysi, çuval veya hasır, kumaş gibi organik malzemeler ile sarıldığına dair örnekler az da olsa bulunmaktadır. Bu uygulamalar, mezara yerleştirilen bireyin, toprak ile beden arasında ayırıcı özelliği ile koruyuculuğu sağlamak ya da bedeninin kişiselleştirilmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu davranış, uygulama tarzı ve tercih edilen malzeme açısından farklılık gösterir.

Demirköy’de iki bireyin gömülmeden önce hasıra sarıldığı veyahut hasırın yaygı şeklinde kullanılarak üzerine yatırıldığını gösteren izler bulunmuştur³²¹. Çayönü’nün “DE” yapısında açığa çıkarılan iskeletteki uygulamanın benzerine rastlanmamıştır. Bu gömüt 66x58 cm boyutlarda ve yaklaşık 40 cm yükseklikte masa biçimli toprak bir platform içerisinde bulunmuştur. Platform içindeki kadın bir birey, küçük taşlarla döşenmiş taban üzerine büzülmüş pozisyonda yatırılmıştır. Daha sonra ölü beden zift sürülmüş hasıra sarılmış, ardından kil ve kireç karışımı bir madde ile kaplandıktan sonra kalın lifli bir iple bağlanmış, son olarak da kerpiç toprağından yapılan çamur ile platform tamamlanmıştır³²². Bir diğer iskelet de dal-örgü tekniğı ile yapılmış yanmış yapı içerisinde organik bir malzemeye sarılarak bırakılmıştır³²³.

Körtik Tepe’de boyalı kemiklerin yaklaşık yarısında karşılaşılan ince ve geniş çizgilerin tekstil benzeri bir dokuya sahip olduğu belirtilmektedir. Mezarlarda sıvalı iskeletlerin çoğunda hasır veya kumaş kalıntısına rastlanmıştır. Ölü bedenlerin, çukurlardaki gömütlerin konumuna göre iskeletlerin üst kısımlarında görülen ekose desenli boya izlerinin kemiklerin altında nadiren bulunduğu belirtilmektedir. Çukur içerisinde bulunan baltanın altında, tekstile ait organik kalıntılar bulunmuş, gevşek dokuma veya hasırın boyandıktan sonra doğrudan kemik ve mezar eşyalarının üzerine yerleştirilmiş olabileceğı değerlendirilmiştir. Alçı tabakasının altındaki hasır örtülü yumuşak dokuların hızlı ayrışması nedeniyle kemikler ile alçı arasında boşluklar meydana gelmektedir³²⁴. Körtik Tepe’de görülen hasır uygulamasının diğerlerinden

³²¹ Rosenberg 2007: 16-17.

³²² Özdoğan 1994a: 56.

³²³ Özdoğan 1994b: 54; Yılmaz 2010: 37-38.

³²⁴ Erdal 2014: 19-21.

farkı, ölüyü doğrudan dış etkenlerden korumanın yanı sıra boyanın iskelet üzerine uygulanmasını kolaylaştırmak için kullanılma olasılığıdır.

Tell Halula'da, çağdaş yerleşimlerinde karşılaşılmamış farklı bir uygulama görülmektedir. Yapıların tabanlarının altına açılan çukurlara dik oturur pozisyonda yerleştirilen bireylerin mezarlarının çoğunda tekstil izleri bulunmaktadır (*Şekil 29c*). Bunların bir kısmının ölü bireylere giydirilmiş, sarılmış ya da yaygı olarak serilmiş olabileceği belirtilmektedir. Çuval ve dokuma izleri gövdenin yanında ya da çukur duvarında bulunurken, hasır yaygı izleri cesetlerin altında çukur tabanında bulunmaktadır³²⁵ (*Şekil 9*).

Abu Hureyra'da bir kafatası, bulunduğu yerin etrafındaki toprakta kalan hasır izlerine göre, bitümlle kaplandıktan sonra hasırla sarılmıştır³²⁶. On iki yaşında bir çocuğun vücudunun alçı sıva kaplandıktan sonra sıva sertleşmeden önce hasırla sarıldığı, sıva üzerinde kalan hasır izlerinde anlaşılmaktadır³²⁷ (*Şekil 36a*). Tell Aswad'da genç bir yetişkin, sığ ve dar bir çukurda sarmal, yuvarlak, yassı, kil kaplı hasır üzerine gömülmüştür (*Şekil 35*). Başka bir iskeletin gövdesi üzerinde birbiri ile örtüşen paralel, uzunlamasına, sığ hasır izleri bulunmaktadır³²⁸. Kfar Hahoreshe'de birincil gömütler sırtüstü, yarı büzülmüş ya da tam büzülmüş, yan ya da oturur pozisyonda, bazıları ipele bağlanmış ya da çuvalara veya hasırlara sarılmış şekilde mezarlara yerleştirilmiştir. Bazı kafatasları sarılarak ya da hasır yaygı, sepet, dokuma veya keselere konularak yeniden gömülmüştür³²⁹.

³²⁵ Molist, Montero-Ruiz vd. 2009: 36; Kuijt, Guerrero vd. 2011: 510-513.

³²⁶ Moore vd. 2000: 280.

³²⁷ Moore vd. 2000: 284.

³²⁸ Stordeur 2006: 44

³²⁹ Goring-Morris 2005: 94-95.

Şekil 9: Tell Halula, hasır ya da giysi kullanımı (Kuijt, Guerrero vd. 2011:508-509, Fig. 4,5.)

Çanak Çömleklili Neolitik Döneme ait Hakemi Use'deki kazılarda, antropolojik analizlerin yapıldığı 78 mezarın onunda kemiklerin çevresinde beyaz renkte çürümüş organik kalıntılar saptanmıştır³³⁰. Bu kalıntıların, gömülmeden önce bedeni bağlamak için kullanılmış bir ip ya da ölüyü sarmak için kullanılan saz benzeri bir malzemeye ait olabileceği belirtilmiştir. Taban altına gömülmüş 50 yaşlarında kadın bireye ait iskeletin pelvis kemiğinde birbiriyle kesişen beyaz çizgiler ve mezarlarda görülen belirgin saman\saz izleri, ölülerin gömülmeden önce hasıra sarıldığına işaret etmektedir³³¹.

Tell Sabi Abyad'da Yapı 2 şömineli odasının tabanı üzerinde bulunan, farklı yaşlardaki üç çocuğun iskeletlerinde hasır izi bulunmaktadır. Çocuklardan ikisi odanın güney duvarına paralel olacak şekilde yan yana ve kısmen üst üste yatırılmış, biri çömelmiş durumda başı batıya bakacak şekilde sol yanına, diğeri başı doğuya doğru büzülmüş bir pozisyonda karnının üzerinde yatırılmıştır. Farklı şekillerde yatırılmış iskeletlerin altındaki zeminde ve kemiklerin üzerinde lifli malzeme ve silikalı hasır izleri bulunmaktadır. Buna göre, bireyler mezara yerleştirilmeden önce hasıra sarılmıştır³³².

³³⁰ Erdal 2013: 217.

³³¹ Tekin 2020: 152.

³³² Akkermans vd. 2006:134.

Tell es-Sawwan'da ölü bedenler mezarlara yerleştirilmeden önce bitüm (zift) kaplı hasırlara sarılmıştır. Bir bireyin belinde 200'e yakın dentalium (taraklı yumuşakça) kabuğundan yapılmış boncuk bulunmaktadır³³³. Tell Halula'da genç bireyin belinde bir sıra çılkak (*Cypraea moneta*\deniz salyangozu) kabuklarından yapılmış kemer bulunmaktadır³³⁴. Boncuklardan bazılarının giysilere takılmış olabileceği ya da kalçalara sarılmış iplerle kemer gibi giyim eşyalarını süsleyebileceği önerilmektedir (*Şekil 30*). Ölen bireylerin toprağın yıpratıcı etkisinden korumak için toprak ile beden arasında ayırıcı eleman kullanımı zaman ve mekân döngüsü içerisinde değişmekte, fakat işlev bağlamlarının köklü bir devamlılığı bulunmaktadır.

³³³ Helwing 2016:128; Breniquet 1992: 25.

³³⁴ Ortiz vd. 2013: 4158.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. DEĞERLENDİRME

4.1. BENZERLİKLER VE ETKİLEŞİM

Birbirine yakın bölgeleri paylaşan toplulukların oluşturdukları toplumsal dinamiklerin çevresel ve kültürel etkileşimler aracılığı ile yerel özelliklerde gelişim ve yayılım saptanmaktadır. Farklı coğrafi ölçekteki toplumlarda kolektif belleğin taşıdığı sosyo-kültürel iletimlerin yanı sıra teknolojik ve sosyal organizasyon biçimlerinin etkileri, kendini uygulanan davranışların boyutlarında göstermektedir. Geniş bir coğrafyayı içeren Ön Asya içerisinde (Bkz. Böl.1.4) Yukarı-Orta Fırat –Habur Havzası, Yukarı-Orta Dicle Havzası ve Güney Levant (*Grafik 1*) dışındaki olası etkileşim alanında yer alan çağdaş Orta Anadolu’da bu davranışların benzerlik ve etkileşimleri belirlenmiştir.

Anadolu’nun farklı bölgelerindeki Neolitik dönem yerleşmelerinde ölü bedenine yapılan davranış örüntüleri Ön Asya’dakine benzer ve farklı özellikler sergilemektedir. Bu davranışların amaçlarının altında yatan etkenin ne olduğu ya da gerçekten inançların bir temsili mi olduğu sorularına alınabilecek cevaplar, Antropolojik çalışmaların yardımıyla kısmen öngörülebilmektedir.

Yerleşik yaşam tarzını özümseyen Neolitik köy topluluklarında sosyal ve ekonomik yaşamdaki değişiklik sonucunda nüfus artışı, akraba ve hane ilişkilerindeki gelişim ve sosyal örgütlenmenin kontrol altında tutulabilmesi sorunlarıyla yüzleşmiştir³³⁵. Bu düzeni sağlamak için belli kurallara göre ölülerini gömerek ve onları anarak ortak bir bellek oluşturulmuştur. Neolitik dönem ölü gömme davranışlarında bazı standartlaşmış noktalar bulunmaktadır. Ön Asya toplumları ölü bireylerini mekânların tabanlarına, sekilerin veya ocak gibi mimari bağlamlarla ilişkili alanlara gömmüşlerdir. Yatırılış, bedene yapılan müdahaleler, bedenin hazırlanması gibi uygulamaların benzerlikleri zaman ve bölge faktörü de göz önünde bulundurulduğunda, yayılımın kültürler arası aktarım yoluyla gerçekleştiği düşünülmektedir.

³³⁵ Kuijt 2008:176.

Orta Anadolu'da Köşk Höyük'te³³⁶ Geç Neolitik döneme tarihlendirilen 15 kafatası bulunmuştur. Bu kafataslarının 13'ünde sıva ve aşı boyasının yoğun kullanımı, Levant örnekleriyle uyumludur³³⁷ (Şekil 39). Bu durum, yerel özgünlükteki davranışın Levant'ın ötesine, Anadolu'ya kadar uzandığının kanıtıdır³³⁸. Modellenmiş sıvalı kafatasları, MÖ 6000-5500 yılları arasında, yitirilen hane bireylerini yeniden canlandırma geleneğinin, öncü örneklerinin görüldüğü Levant'ta etkisini kaybetmesinden yaklaşık yarım binyıl sonra Anadolu'ya ulaştığını göstermektedir³³⁹.

Köşk Höyük kafatasları teknik açısından Jericho³⁴⁰ modellemeleri ile yakın benzerlikler sergilemektedir. Köşk Höyük mezarlarının çoğunluğu basit toprak gömütlerdir. Ölülerini genellikle mekân köşelerine veya duvar diplerine gömmeyi tercih etmişlerdir. Tipik Neolitik köy yerleşmelerinde görüldüğü üzere, bireyler büzülmüş pozisyonda ve yön birliği bulunmaksızın yatırılmış, mezarlarda onlara seramik kaplar, figürinler, kemik ve taş aletler, mühür, bazı süs eşyaları eşlik etmiştir³⁴¹. Modellenen kafataslarının yüz özellikleri İsrail'de Jericho³⁴², Beisamoun³⁴³ ve Kfar HaHoresh³⁴⁴; Ürdün'de Ain Ghazal³⁴⁵ ve Suriye'de Tell Ramad³⁴⁶ ve Tell Aswad³⁴⁷ örneklerine teknik ve tasvir bakımından oldukça yakındır. Grup halinde ya da tekil bulunan sıvalı kafatasları, basit bir çukur veya tahrip olmuş zemin gibi mimari bağlamlarla ilişkilendirilmektedir³⁴⁸. Killi alçı ile sıvanan kafataslarının yüz, kulak, ağız, burun ve gözleri şekillendirilmiş, yüz hatlarında olabildiğince anatomik gerçeklik yakalanmaya çalışılmıştır. Yüze bir çehre kazandırıldıktan sonra diğer merkezlerde de yoğun olarak uygulandığı gibi, modellemenin son evresinde kafatasına aşı boyasıyla canlılık verilmiş olmalıdır³⁴⁹.

³³⁶ Silistrelı 1985.

³³⁷ Silistrelı 1991:98; Özbek 2009: 153.

³³⁸ Silistrelı 1991: 95; Bonogofsky 2001: 168.

³³⁹ Özbek 2009: 147.

³⁴⁰ Kenyon 1954.

³⁴¹ Öztan 2002: 57; 2012:31-32.

³⁴² Kenyon 1954.

³⁴³ Lechevallier vd. 1973.

³⁴⁴ Goring-Morris 2002.

³⁴⁵ Rollefson 1983.

³⁴⁶ Contenson 2000.

³⁴⁷ Contenson 1992.

³⁴⁸ Öztan 2002: 58; Bonogofsky 2005: 124, 2006: 21.

³⁴⁹ Özbek 2009: 159; Bonogofsky 2005:133.

Koruma ve canlılığın temsili olan kırmızı boya Çatalhöyük³⁵⁰ iskeletlerinde hem kafatasına hem de tüm vücuda uygulanacak biçimde yoğun kullanılmıştır. Sürüldüğü alana kırmızı parlak bir görünüm kazandıran cinnabar mineralinin (*Bkz. Böl. 3.4.1.*) de kullanıldığına dair izlere rastlanmıştır³⁵¹. Levant'ta bulunmayan bu mineralin Kfar Hahores ve Fırat üzerinde Abu Hureyra iskeletlerinde görülmesi, kaynağı Orta Anadolu ve Transkafkasya³⁵² olan bu mineralin bölgeler arasında sosyo-ekonomik iletişimle getirilmiş olabileceği ve kolektif kimlik aktarımını sağlayabileceğini düşündürmektedir.

Körtik Tepe iskeletleri üzerinde erken dönemlerde tüm vücuda renk aralığı geniş boya uygulanmıştır. Volkanik Kapadokya bölgesinde Aşıklı Höyük³⁵³'te bataklık kamışlarından yapılan hasır ölü bedenleri sarmak ya da Körtik Tepe iskeletlerinde olduğu gibi, yaygı şeklinde üzerlerine örtmek için kullanılmıştır³⁵⁴ (*Şekil 36c-d*). Bununla beraber, kafatasında bulunan hasır örgü izlerinin giysi veya şapkaya ait olabileceği, bazı iskeletlerin uzun kemiklerinde görülen siyah ve kırmızı boyanın da ölü bedenine üstüne konan hasır benzeri yaygı vasıtasıyla kemiğe işleyen izler olabileceği de belirtilmektedir³⁵⁵. Mezara yerleştirilen bedenlerin kireç sıva ile kaplanması³⁵⁶ (*Şekil 34*) ile Körtik Tepe boya ve sıva uygulamaları arasında benzerlik görülmektedir. Benzeri izler Abu Hureyra, Hasankeyf Höyük, Demirköy ve Çayönü ile daha geç dönemlerde Hakemi Use, Türbe Höyük, Tell es-Sawwan ve Tell Sabi Abyad iskeletlerinde saptanmıştır. Ön Asya-Levant yerleşimlerinde de özellikle aşı boya ve boya tercihleri Anadolu'da devam etmiştir.

Çatalhöyük mezarlarının birçoğu ikincil ve çoklu gömütlerden oluşmaktadır. Temelinde ikincil gömüt geleneği olan, başın vücuttan alındığı izole kafataslarına ve başsız iskeletlere yoğun olarak rastlanmıştır³⁵⁷. Çatalhöyük'te büzülmüş pozisyondaki kadın mezarında, kolları arasında sarılmayı andırır biçimde tuttuğu sıvalı kafatasında yoğun aşı boyası kullanılmıştır³⁵⁸ (*Şekil 38*). Boyamanın yanında, bazı bireylerin

³⁵⁰ Mellaart 1963: 43.

³⁵¹ Mellaart, 1967: 208

³⁵² Goren, Goring-Morris 2001: 648.

³⁵³ Özbaşaran 2013.

³⁵⁴ Duru 2013: 210.

³⁵⁵ Özbaşaran 2013: 4.

³⁵⁶ Özbek 2005: 130.

³⁵⁷ Mellart 1967: 207; Bonogofsky 2006: 23; Boz, Hager 2013: 423.

³⁵⁸ Hodder 2006: 140.

hasıra sarılarak ya da giydirilerek gömüldüğüne dair bitki filolit kalıntıları bulunmaktadır. Özellikle yeni doğan ve bebeklerin hasır sepetlerin içerisine konularak gömülmesi, yaş gruplarına göre uygulanış çeşitliliğini göstermektedir³⁵⁹ (Şekil 37a-c). Orta Fırat Havzası'nda Tell Halula ve Abu Hureyra, Habur Havzasında Tell Sabi Abyad, Yukarı Dicle Havzası'nda Çayönü, Demirköy ve Hakemi Use, Orta Dicle Havzası'nda Tell es Sawwan, Güney Levant'ta Tell Aswad ve Kfar Hahoresht mezarlarında hasıra sarılarak gömülme izleri bulunmaktadır.

Yedi iklim Bölgesine göre Doğu Akdeniz'de bulunan, kültür bölgesine göre Orta Anadolu çerçevesinde ele alınan Domuztepe'de "Ölüm Çukuru" olarak adlandırılan alanda 36 bireye ait izole kafatası bulunmuştur³⁶⁰. Kafatasının gövdeden çıkarılması, herhangi bir işlem yapılmadan saklanması, sergilenmesi ve depolanması şeklindeki izole uygulamalar bu çalışma kapsamında ele alınan bölgenin tümünde görülmektedir (Şekil 28b).

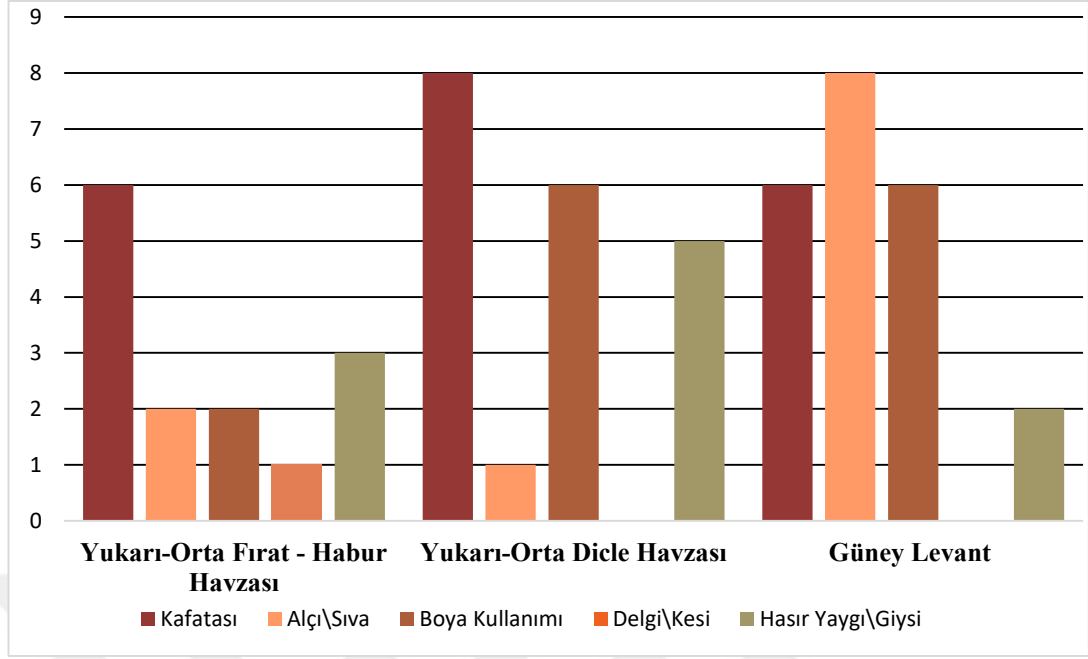
Orta Fırat Havzası'nda Göbeklitepe'de karşılaşılan kafatası parçalarındaki delik ve kesik izlerine diğer bölgelerde rastlanmamıştır. Aşıklı Höyük'teki genç bir kadına ait kafatasında saptanan trepanasyon deliği, tıbbi müdahale olarak değerlendirilmiştir. Güney Levant bölgesinde Kfar Hahoresht'de bir kafatası parçasında taş delici veya matkap kullanılarak açılmış deliğin ise, kafatasındaki çöküntülerden yola çıkarak, ölüm öncesinde açılmış olması ihtimali üzerinden, olası bir cinayet olabileceği düşünülmektedir³⁶¹.

Yukarı-Orta Dicle Havzası, Yukarı-Orta Fırat-Habur Havzası ve Güney Levant'ı kapsayan geniş coğrafyada, benzeşen davranış biçimleri ve teknik unsurları, Orta Anadolu ile etkileşimli bir görünüm sergilemektedir. Özellikle Levant içerisinde yerel özellikler taşıyan kafatası modellemenin bölgeye görece uzak olan Orta Anadolu ile biçim ve madde benzerlikleri, bölgeler arası ticari ilişkilerin beraberinde kültürel etkileşimi getirdiğini düşündürmektedir.

³⁵⁹ Boz, Hager 2013: 421.

³⁶⁰ Carter vd. 2003: 120-121; Campbell vd. 1999: 401-403.

³⁶¹ Simmons, Goring-Morris 2007:17.

Grafik 1: Davranışların bölgelere göre dağılımı

Orta Anadolu	Köşk Höyük	Çatalhöyük	Aşıklı Höyük	Domuztepe
Kafatası				
Alçı\Sıva				
Boya Kullanımı				
Delgi\Kazıma			Trapanasyon	
Hasır\Yaygı Giysi\Takı				

Güney Levant	Orta Fırat-Habur	Orta Dicle	Yukarı Dicle	Yukarı Fırat
--------------	------------------	------------	--------------	--------------

Tablo 4: Orta Anadolu ile benzerlik ve etkileşim

4.2. GELİŞİM VE DEĞİŞİM

İnsanların ilk ölüsünü gömmeye başladığı Orta Paleolitik dönemden itibaren, çevresel gelişim ve kültürel sıçramalarla birlikte, inanç ve ritüel örüntülerinde gelişmeler yaşamıştır. Orta Paleolitik dönemde barınaklarının içine basit çukurlar açarak, ölülerini gömmeleri, ölü gömme geleneklerin ilk izleridir. Bir yandan ekolojik faktörler ile yeni özellikler kazanılmış, bir yandan da sembolik düşüncenin gelişim süreci hızlanmıştır. Yakınlarının bedenlerini gömmeleri ölümü anlamlandırdıklarını, ölülerinin yanına bazı eşyalarını bırakmaları ölümü bir son olarak görmediklerini göstermektedir³⁶². Çevresel faktörlerin değişmesiyle sosyoekonomik yapının da ilerlemesi, inançları şekillendirmiştir. Neolitikleşme sürecinin başlangıcı ile insanların avcı-toplayıcı yaşam tarzından, tarıma dayalı yerleşik hayata adım atması, ölü gömme geleneklerinde ve davranışlarında değişiklikler getirmiştir (*Tablo 4*)³⁶³.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin ilk köy yerleşmelerinde, standart ölü gömme biçimlerinin beraberinde yenilikçi ritüel uygulamalar kendini göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) evresinde (MÖ 10.200-8.800) yuvarlak planlı evler, tarımsal faaliyetler, avcılık ve yerleşik yaşam başlamıştır³⁶⁴. Bu dönemde yerleşik topluluklar, yitirdikleri bireyleri evlerinin tabanlarına, sekilerinin altına ya da ocakların yakınına, basit çukurların içerisinde gömerek onlarla birlikte yaşamışlardır. Ölülerin üzerinde yaşamak, ataya saygı ile bağdaştırılmaktadır. Seleflerini ölümün bu sürecinde yalnız bırakmayan hane halkı, ölüm sonrasındaki yeni hayatı için, eski hayatından parçalar bırakmıştır. Bu yolculuğa bedeni, topraktan ve belki de yok olmaktan korumak için hasıra sararak ya da giydirek hazırlamıştır. Hafızanın taze tutulması ve yitirilen bireyin kaybolmaması için kafatasları gövdeden ayırarak saklanmıştır.

Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) evresinde (MÖ 8.500-6.500) dikdörtgen planlı yapılar, yaygın evcilleştirilmiş hayvanlar ortaya çıkarken, A evresinde görülen standart gömme tarzı devam etmektedir. Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B (OPPNB) evresinde ortaya çıkan yeni bir davranış türü, kafataslarının alçı ve kil sıvalar

³⁶² Kolankaya-Bostancı 2019: 204.

³⁶³ Hauptmann, Özdoğan 2007:404-405.

³⁶⁴ Hauptmann, Özdoğan 2007:404.

yardımıyla canlandırılmasıdır³⁶⁵. Kafatasının vücuttan ayırma uygulaması bu evrede farklı bir boyut kazanmış, ölen bireylerin kafatasları sıvanarak nesnelleştirilmiştir. Bu uygulama ilk olarak Levant bölgesinde ortaya çıkmış, aşı boyası hem iskelete hem de kafatasına uygulanmıştır. Bunun yanı sıra ölü gömme paketinde yer alan diğer bütün davranışlar varlığını bu dönemde de sürdürmüştür.

Çanak Çömleksiz Neolitik C (PPNC) evresinde kafatasının modelleme uygulamaları ortadan kalkarak yerini ritüellerin yeni bir aşamasına bırakmış, Levant bölgesinde kafatası modelleme etkisini kaybetmiş olsa da Anadolu’da devam etmiştir.

DÖNEM	EP-PPN	PPN		PN
	PPNA	PPNB	PPNC	
	OPPNB		GPPNB	
Kafatası Çıkarma				
Alçı Sıva				
Boya Kullanımı				
Delgi\Kazıma				
Hasır Yaygı	?			
Giysileriyle	?			
Giysi ile İlişkili Takılar	?			

Tablo 5: Davranışların Dönemsel Yayılımı

MÖ 7000 yılında başlayan Çanak Çömlekli Neolitik dönemde kilin şekillendirilerek çanak çömlek yapımında kullanılmaya başlanmasıyla beslenme alışkanlıklarının değişmesinin yanında küp mezarlar ortaya çıkmıştır³⁶⁶. Yaşanan demografik değişikliklerin etkisiyle yerleşim dışı mezarlık alanları oluşmaya başlasa da ev tabanları altına açılan mezarlar devam etmiştir. Ölü bedenler pişmiş toprak

³⁶⁵ Kuijt 2001: 80; 2002: 311.

³⁶⁶ Tekin 2017: 238.

kaplar içerisine yerleştirilerek dış etkenlerden korumuştur. Mezar eşyaları artış ve çeşitlilik göstermiş, buna karşın kafatasının gövdeden alınması ve iskeletlerin boyanması sürmüştür.

4.3. YAŞAM BİÇİMİNİN YANSIMASI

Ritüeller, ilk köy yerleşimlerinin ortaya çıkması ile tarım ve hayvancılığa dayalı ekonominin gelişmesi sonucu nüfusun artması, yerleşik toplulukların sosyal organizasyonu içerisinde hiyerarşinin düzenlenmesinde bir araç görevi üstlenmiştir³⁶⁷. Bu süreçte toplumsal değerler gibi inanç bağlamında gerçekleştirilen davranışların sosyal yaşam içerisinde üstlendikleri roller de artmıştır. Ölüler için özel alanların ayrılması, ölü gömme davranışları uygulanan birey sayıları, uygulama yöntemleri, mezar eşyalarının niteliği, toplumsal ve emekçi statünün belirleyicileridir. Toplumsal faydacılığın yanı sıra, ölü gömme uygulamaları geride kalan bireylerin sevdiklerini, atalarının ruhsal yokluğunu kabullenmelerini kolaylaştırmış olabilir³⁶⁸. Kafataslarının sıvalı ya da sıvasız olması, yöntemler arasında statüsel normların konulmaması veya statü ayırımının keskinliğinin yansıması olarak görülebilir. Ian Kuijt sıvanmış kafataslarının toplumların üzerinde, bireylerin canlandırılması ile nesnelleştirilerek sadece ölen kişiyi anmak ya da ona bireysel bir kazandırmadan ibaret olmadığını, toplumsal bir belleğin yeniden yazılmasına hizmet ettiğinden bahsetmektedir³⁶⁹. Bu uygulama ataya duyulan saygının göstergesi olabileceği gibi, kafatası modellenmesiyle bireyin kişiliksizleştirilerek kolektif belleğe dönüştürülmesi ile statüsünü şekillendirmiş olabilir. Davranışların uygulanma prensibinde yaş ve cinsiyet ayırımının görülmemesi, toplumda dikey hiyerarşinin etkili olmadığını düşündürmektedir.

³⁶⁷ Goring-Morris 2002: 105.

³⁶⁸ Kuijt 2008: 174.

³⁶⁹ Kuijt 2019: 267.

4.4. ETNOLOJİK VE PSİKANALİTİK YORUMLAMA

İnsanlar, tarih boyunca bireysel ya da toplu olarak çeşitli inanç sistemlerini benimsemişlerdir. Buna karşın, insanlar eski inançlarını terk edip, yeni bir inanca geçiş yapmamışlardır. Bir önceki inancın izleri benimsenmiş olan genç inançta yeni dönüşümlerle kendini göstermektedir³⁷⁰. Neolitik Dönem ölü gömme uygulamalarının varyasyonlarının izlerine günümüzde halen rastlanmakta ve uygulamaktadır. Kafatasın kil veya alçıyla sıvanıp kırmızı aşı boyasıyla boyanması, bu eylemi yapan kişinin, ölüm olgusunun duygusallığı ile ölen bireyin canlılığını koruduğuna inanması, yanında tutunma dürtüsü ile onu bir nevi ölümsüzleştirerek cansız formu kişiselleştirmedi. Hasıra sararak gömmek, alçı sıva ile tüm vücudu kaplamak gibi bedeni korumak ve onu hayatta tutmak için yapılmış davranışlar bütünü olabilir.

Konya ilinin Beyşehir ilçesine bağlı olan Yeşildağ'da, Zuhale Türkteş'in yapmış olduğu hasır üzerine etnolojik araştırmasında; halkın günlük yaşamında önemli bir rolü olan hasır kullanımı geleneksel olarak yörede sürdürüldüğünü belirtmektedir. Bu kapsamda, bölgede ölü ile birlikte mezara "kabir hasırı" olarak isimlendirilen hasır dokumalar bırakılmaktadır (*Şekil 36c*). İlk zamanlar öteki dünya\ahiret inancı ile ilişkilendirilmiş, ilerleyen zamanda toprakla ceset arasında koruyucu unsur olarak kullanılmaya başlanmıştır³⁷¹. Buna göre, Yeşildağ halkının evlerinde hanedeki kişi sayısı kadar kabir hasırı bulundurduğu ve ani ölümlerde hasırı bulunmayan kişi için borç hasır alındığı, daha sonra başka bir hasırla iade edildiği ifade edilmektedir³⁷². Çanak Çömlekleli Neolitik dönem yerleşmesi Çatalhöyük'teki mezarlarda karşımıza çıkan hasır kullanımının, bölgede benzer özelliklerle halen sürdürülüyor olması, toplumsal belleğin aktarımsal işleyişinin anlaşılması açısından önemlidir. Güney Afrika kabilesi Zulular, ölümü uyku durumu olarak nitelendirmeleri, ölümlerini giyim eşyaları, uykuya geçiş için gerekli örtüleri ve hasırlarıyla, uyku için yardımcı unsurlarla mezarlara gömülmektedirler³⁷³.

Kuzey Namibya'da yaşayan Himba kabilesi için aşı boyası halen geleneklerinin bir parçasını oluşturmaktadır. Kadınlar ve yaşlı erkekler, kısıtlı bulunan suyla

³⁷⁰ Serbes 2019: 60.

³⁷¹ Türkteş 2016: 32; Bittel,1937:67

³⁷² Türkteş 2016: 32-33.

³⁷³ Örnek 1971: 73.

yıkanmak yerine koku gidermesi ve böceklerden korunmak için saçlarına ve vücutlarına kırmızı aşı boyası kullanmaktadırlar (*Şekil 42*). Ayrıca Kenya'daki yarı göçebe bir halk olan Massai'lerde çocukları büyüdüğünde, kafaları tıraş edilir kırmızı aşı boyası deriye sürülür³⁷⁴.

Beothuk Kızılderileri, günümüzde halen bütün vücutlarını kırmızı aşı boyası ile kaplamaktadır. Cenaze töreninde kırmızı aşı boyası kullanmakta, ceset ve eşyaları kırmızıya boyanmaktadır. Beothuk yerlileri, ölümü bir uyku hali olarak gördükleri ve aşı boyasını "yaşam veren güce" sahip olduğu inancını benimsediklerinden dolayı ölülerini aşı boyası ile kaplamaktadır³⁷⁵.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Yakındoğu'da yoğun olarak görülen kafatası kültüne günümüzde de dünyanın çeşitli bölgelerinde rastlanmaktadır. Eski Sibirya topluluklarından Tunguz boylarının düşmanlarına ya da aile bireylerine ait kafataslarını uzun süre korundukları anlaşılmaktadır. Tengrici³⁷⁶ inanış içerisinde yer alan kafatası kültü kötülüklerden korunma, düşmanın ruhunu hapsederek onun gücüne sahip olma gibi amaçlara hizmet etmektedir³⁷⁷.

Kafatası kültürünün izlerine Orta Çağ Avrupa'sında bazı kiliselerde de rastlanmaktadır. İtalya'da Otranto Katedrali'nde, 14 Ağustos 1480'de Osmanlı'nın Otranto seferi sırasında öldürülen, Otranto Şehitleri olarak anılan ve aziz ilan edilmiş yüzlerce erkek bireye ait kafatasları, unutulmamaları için sergilenmektedir³⁷⁸. Yakın Çağda Avusturya'da bulunan St. Michael Şapeli'nde 600'den fazla kafatasının üzerinde çeşitli resimler ya da boyamalar bulunmaktadır. Ölen aile üyesinin ismi dekoratif resimler veya yazılar ile unutulmaması için korunmuştur³⁷⁹. Kafatasları günümüzde de sergilenmekte ve bölgede bu gelenek halen sürdürülmektedir.

Yeni Assur imparatorlarının yendikleri düşmanların kafataslarından kuleler yapmaları ve saraylarında asarak zaferlerini bu şekilde ilan etmeleri, düşmanlarının gömülmesini engelleyerek hasımlarını arafta bırakıp ölümler ülkesinde acı çekmesini

³⁷⁴ Tributsch 2016: 7.

³⁷⁵ Tributsch a.g.m: 10-11; Kolonkaya-Bostancı 2019: 196.

³⁷⁶ Tengri: Tanrı, Gök Tanrı.

³⁷⁷ Kocaova 2012: 6-8.

³⁷⁸ Giuffra, Fornaciari 2015: 134.

³⁷⁹ Berg-Rolle-Seemann 1981: 83.

sağlamaları da aynı düşüncenin ürünüdür³⁸⁰. Kafatası kültürünün savaş ganimeti olarak alınması, düşmanı bellekten silerek bertaraf etmek istenmesi olarak yorumlanabilir.

Eski Mezopotamya inancında göğün biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere iki kapısı bulunmaktadır. Güneş tanrısı gökyüzüne her gün doğu kapısından girer ve batı kapısından çıkar, sabaha kadar yoluna yer altı dünyasında devam eder³⁸¹.

Brezilya’da, Bolivya sınırına yakın Lapa do Santo kaya sığınağında, Amerika Kıtasındaki en eski kafatasının vücuttan alınması, GÖ 9000’lere tarihlendirilmektedir. Kireçtaşı levhaların altına gömülmüş, alt çene ve boyuna ait kemiklerle birlikte alınmış, sağ ve sol elleri yüzüne ters şekilde yerleştirilmiş kafatasının (*Şekil 40,41*) başka topluluktan alınmış bir ganimet olmadığı ve toplum üyelerinden birine ait olduğu ve ölü gömme ritüellerinin bir parçasını oluşturduğu ileri sürülmektedir³⁸². Bununla birlikte, Bolivya’da her yıl kasım ayında ölüler bayramında düzenlenen “kafatası günü” ya da yerel adıyla Nanitas’da aile mensuplarının evlerde saklanan kafatasları süslenerek dışarı çıkartılmaktadır³⁸³. Birbirine yakın bu iki bölgede farklı zaman dilimleri içerisinde aynı davranışlar, şekil değiştirerek devam etmektedir.

Sigmund Freud’a göre insanın psikik aygıtı derinlikli bir yapıya sahiptir. En derinde bilinçli düşünce ve davranışların kaynağını oluşturan ve bilinçdışı bir nitelik gösteren id, en üstte toplumsal değerleri ve dış gerçeği temsil eden üst benlik ve bunların arasında da benlik bulunur. Çocukluk döneminde özellikle anne-babanın yanımızda olmadığına, onları göremediğimizde terk edilme, yitirme ve yalnızlık korkusu devreye girer. Bu nevrotik davranışta olduğu gibi kafataslarının sıvanarak modele edilmesi veya izole şekilde belli bir alanda sergileme ve ölülerin evlerinin tabanlarının altına gömülmesi, bu dürtünün etkisiyle atayı yanında bulundurma ve atadan güç alma şeklinde yansımış görünmektedir. Ölmüş bireylere karşı duyulan korku onların ruhlarının zaman ve mekândan bağımsız olarak geride kalanların arasında yaşamaya devam ettiğine olan inançla bağlantılıdır. Bunun nasıl olduğunun tam anlamlandırılmamasından kaynaklanan kolektif bilinç içerisindeki davranışlar günümüze kadar bir devinim halinde gelişerek değişimlere uğramıştır.

³⁸⁰ Frankford 1996: 193.

³⁸¹ Black, Green, 1992: 182-184.

³⁸² Strauss, Oliveira vd. 2015: 1-11.

³⁸³ Bu bilgi: <https://www.nationalgeographic.com> (son erişim 26.05.2021)

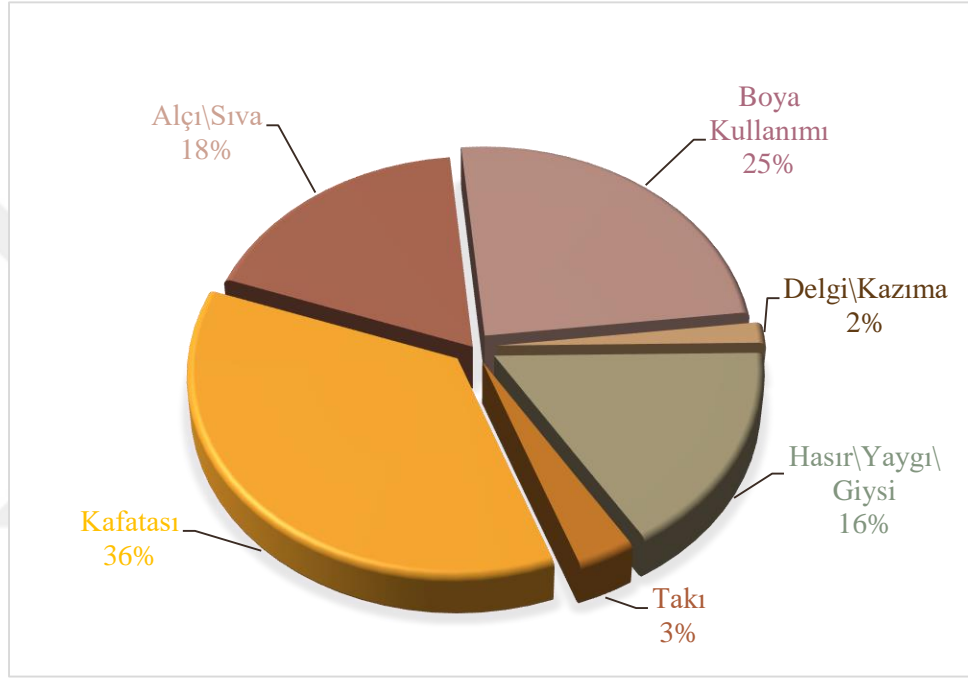
SONUÇ

Sosyal ve düşünsel bir varlık olan insan, ölüm karşındaki kabullenişini, ölüsünü gömerek göstermiştir. Ölüm bilinci ile insan, yaşamın geçiciliği karşısında kalıcı olabilecek olguların arayışı içinde olmuştur. Bu arayış, ölüme karşı duyulan korkunun bir ürünü mü yoksa ölümün yok ediciliğinin karşısında ben mekanizmasının kaçındığı dürtüleri bertaraf etme isteğinden mi kaynaklanmaktadır? Bu iki sorunun cevabı hem evet hem de hayır olabilir. Ölüm, insanın zihninde bilinmezliğin ve karmaşık sürecin etkisiyle korku ve endişe ile birtakım tabuların oluşmasına neden olmuştur. Tabuların ortaya çıkışı ile birlikte doğan bazı inançlar ölüm korkusunu gidermeye ve yanında birtakım normlar ile düzenlemeye çalışmıştır. Bu kaygı, ölü gömme davranışlarıyla bastırılmaya çalışılmıştır.

Yaşamın ölümden sonra da devam ettiği öteki dünya inancı, beraberinde bazı uygulamaları da getirmiştir. Ölen bireyin geride kalan bedenini korumak, yaşayanları ölünün kötü etkisinden korumakla ilişkilendirilmiştir. Ölü bedene yapılan davranışlar dönemsel ve bölgesel etkenler ve değişimlerden geçerek kültürler arasında etkin farklılıklara neden olmuştur. İnsanlar, bin yıllar boyunca yaşamlarını besin toplayıcılığı ve avcılıkla konar-göçer tarzda sürdürmüştür. Bu gelişmeyle birlikte kültürel bilgi paketi genişlemiş, yüzeysel simgesel kavramlar derin sembolizme evrilmiştir. Toplumların yaşam pratiğindeki dönüşümler ve inanç sistemindeki yenilenmeler, uygulanan ritüellerde karmaşıklaşma ve çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Ritüellerin, toplumsal örgütlenme içerisinde toplum üyelerini birleştirici düzeni sağlayan bir etken olduğu görülmektedir. Bir toplumun sosyoekonomik ve kültürel dokusunun anlaşılmasında mezarların büyük bir katkısı bulunmaktadır. Mezar ritüelleri ve bedene uygulanan davranışların izleri, toplumsal düzende belirleyici ve kural koyucu olarak yaşamın her alanında görülmektedir.

Ön Asya'nın Neolitik yerleşmelerinde kafatasının alınması, alçı sıva kullanımı, aşı boyasının uygulanması, delgi, kesi\kazıma işlemleri ve hasıra sarmaya dair uygulamaların bölgelere yayılımı ve gelişimi, psikolojik ve toplumsal etkileri ile ilgili bazı sentezlere ulaşılmıştır. Davranışlar bütününde kafatasının bedenden ayrılması, bunu çeşitli boyaların tam ya da kısmı kullanımları, uygulama oranı açısından birbirine yakın hasır yaygı\giysi kullanımı ve alçı\sıva şeklinde sıralanmaktadır (*Grafik 2*).

İnsanların ve toplumların ölüme karşı koymalarının sonucu, ölü bedenine yapılan davranışların alt benliğinde yatan gerçek dürtülerin ne olduğuna dair bir görüş öne sürmek zordur. Ancak, ölü gömme uygulamalarıyla basit bir çukura gömülmenin ötesine geçiren davranışları anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Neolitik dönem ölü gömme uygulamaları ile ilgili antropolojik ve arkeolojik birçok kuram ortaya atılmıştır. Bunlardan yola çıkarak ölü bedenine yapılan davranışlar, bireysel ve toplumsal pragmatik değerlerine göre ayrılmıştır.

Grafik 2: Davranışların genel dağılımı

İnsanlar için ölüm bazı kaygıların ortaya çıkmasına, bu kaygılarında korkuya dönüşmesine neden olmuştur. Ölüm karşısında çaresiz olan insan yitirme, yalnız kalma ve yok olma gibi dürtülerini bastırmak amacıyla, önce seleflerini evlerinin ya da ölü kültü ile ilişkili kamusal yapıların tabanlarının altına gömerek, onlarla olan bağlarını koparmamış ve yalnızlık kaygısını bu şekilde yenmeye çalışmış görünmektedir. Kafatasının alınması da bireyin yalnız kalma kaygısını ve ölen kişinin yitirilmesini engellemeye yönelik olmalıdır.

Ölü gömme gelenekleri ve ritüeller, yalnızca ölen kişiyi anmak, hatırlamak ve yaşatmaya çalışmaktan ibaret değildir. Yaşamın kaynağı olan beynin kafatasında yer alması, bilincin, yani ruhun bedende bulunduğu yer olarak algılanmasına yol açmıştır.

Kafatasının sıvanması ve boyanması, bireyi nesnelleştirme ve kişiselleştirme, canlılığını devam ettirme isteğidir. Kafatasları modellenirken bazılarında kişinin âdeta bir portresi yaratılmaya çalışılmış³⁸⁴, bazılarında ise soyut bir çalışma yapılmıştır. Ian Kuijt'e göre kafatasları atayı onurlandırmaya yönelik olmakla birlikte, ritüellerin amacı ölüleri anmak ve onların ölümün açtığı yeni kapıdan yapacakları yolculuğu kolaylaştırmak ve toplumsal düzeni sağlamaktır³⁸⁵. Sigmund Freud'a göre bu davranışlar belirli bir tutum, olay ve ruhsal faktörlerle ilgili kitlesel psikoloji ve toplumun yapısı ile ilintilidir³⁸⁶. S. Freud, ilkel kabilelerde gözlemlediği totemin nevrozların ruhsal yaşamlarıyla bağlantılı bulmaktadır. Bu ruhsal durumu tetikleyen, insanın kaçındığı varlıkların gücüne hâkim olma arzusunun çatışmalı davranışları doğurduğunu öne sürmekte, bazı ilkel kabilelerin öldürdükleri düşmanların ruhundan duyulan endişe ve kötü davranışlarından korunmak için kafataslarına ölü bakımı yaptığını belirtmektedir³⁸⁷. Kafatası kültürü, insanın ben mekanizmasının çatışmasının ürünü olarak temelde atasını koruma amacı taşımakla birlikte, aynı zamanda kendi korkularından korunmaya çabasıdır.

Aşı boyası, hasır ile gömülme, alçı sıvama ve mezarlara eşya bırakmanın ana teması yitirilen bireyin güvenliğinin sağlanması olarak düşünülebilir. Birçok yerleşimde karşılaşılan aşı boyası, kırmızı rengin canlılığı ve yaşamı simgelemesinin yanı sıra, koruyucu özelliğini de ön plana çıkarmaktadır. Aşı boyası tüm iskelete veya kafatasına sürülerek, öncelikle ölünün bedeni korunmaya çalışmıştır. Mezara konmadan önce cesedin hasıra sarılması ya da giydirilmesi de bedenin topraktaki yıkıcı unsurlardan sakınılmasının bir sonucudur.

Mezarlara bırakılan eşyalar ölünün bir sonraki yaşamında rahat edebilmesi için geride bıraktığı hayattan parçalar götürülmesini temsil etmektedir. Bu davranışların birincil önceliği ölen bireyin korunması, ölü bakımının yapılması, geride kalanların ölenlere karşı sorumluluklarını yerine getirerek onlardan gelebilecek kötü etkilerin bertaraf edilmesi olarak değerlendirilebilir.

³⁸⁴Özbek, 2009: 145.

³⁸⁵ Kuijt 2008: 175.

³⁸⁶ Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016: 56.

³⁸⁷ Freud 2017: 62.

Yerleşmeler		Uygulamalar	Kafatası Alınması	Alçı\ Sıva	Boya Kullanımı	Delgi\ Kazıma	Hasır Yaygı\Giysi
YUKARI DİCLE HAVZASI		Körtik Tepe		■	■		■
		Çayönü	✕		■		■
		Demirköy	✕		■		■
		Hasankeyf Höyük	✕		◆ ■		
		Boztepe	✕				
		Hakemi Use	✕		◆		■
		Türbe Höyük	✕		◆		
ORTA DİCLE HAVZASI		Tell Hassuna	✕				
		Tell es-Sawwan			■		■ ■
YUKARI FIRAT HAVZASI		Cafer Höyük	✕	■			
ORTA FIRAT – HABUR HAVZASI		Göbeklitepe	✕			◆	
		Nevali Çori	✕				
		Tell Halula	✕				■ ■
		Abu Hureyra	✕	■	◆ ■		■ ◆
		Jerf el-Ahmar	✕				
		Tell Sabi Abyad	✕?		■		■
GÜNEY LEVANT		Tell Aswad	✕ ◆	◆	◆		■
		Tell Ramad	✕ ◆	◆	◆		
		Ain Ghazal	✕ ◆	◆	◆		
		Beisamoun	✕ ◆	◆			
		Kfar Hahores	◆	◆	◆		■ ◆
		Jericho	◆ ✕	◆	◆ ■		
		Nahal Hemar	◆	◆	◆		
		Yiftah'el	◆	◆			

● PPNA	■ PPNB	▲ PN	✕ İzole Kafatası	◆ Modellenmiş Kafatası	◆ Kafatasına uygulanan	■ Bedene	■ Takı
--------	--------	------	------------------	------------------------	------------------------	----------	--------

Tablo 6: Ölü bedenine uygulanan davranışlar ve yerleşimler

KAYNAKÇA

- Akkermans M.M.G. Peter, Merel Brüning, Neeke Hammers vd. (2012).** “Burning Down the House: the Burnt Building V6 at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria”, *Analecta Praehistorica Leidensia*, (Ed.) Corrie Bakels and Hans Kamermans, Publication of The Faculty Of Archaeology, Leiden University the end of Our Fifth Decade, 43/44: 307-324.
- Akkermans, M. M. G. Peter ve Marc Verhoeven (1995).** The Burnt Village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria, *American Journal of Archaeology*, Archaeological Institute of America, Vol. 99, No. 1: pp. 5- 32.
- Akkermans, M. M. G. Peter, René Cappers, Chiara Cavallo, Olivier Nieuwenhuyse, Bonnie Nilhamn and Iris N. Otte (2006).** Investigating the Early Pottery Neolithic of Northern Syria: New Evidence from Tell Sabi Abyad, *American Journal of Archaeology*, Archaeological Institute of America, Vol. 110, No. 1: pp. 123-156.
- Algaze, Guillermo, Micheal Rosenberg (1991).** “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1989”, VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara Üniversitesi Basımevi, 137- 446,
- Al-Shorman, Abdulla, Ali Khwaileh (2011).** “Burial practices in Jordan from the Natufians to the Persians”, *Estonian Journal of Archaeology*, 15, 2: 88-108.
- Arensburg, Baruch, Israel Hershkovitz (1989).** “Artificial Skull Treatment in the PPNB Period: Nahal Hemar”, *People and Culture in Change Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin.*, (Ed.). Israel Hershkovitz, Department of Anatomy and Anthropology Sackler Faculty of Medicine, Tel Aviv University, Israel, BAR International Series 508(i): 115-131.
- Atakuman, Çiğdem (2019).** “Giriş: Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum”, *Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum; Tematik Arkeoloji Serisi 5, TAS* (Ed. Çiğdem Atakuman), Ege Yayınları, İstanbul, 1-7.
- Atakuman, Çiğdem ve Deniz Erdem (2015).** "Geç Neolitik'te Zaman, Mekân ve Ritüel: Domuztepe'de İnsan, Mekân ve Nesne Gömüleri." *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ege Yayınları, 143-174.
- Avcı, C. , (2012).** “Tell Es Sultan (Jericho) Yerleşimindeki Sıvalı Kafataslarına Sanatsal Bir Bakış” Çanakkale, Mayıs.

- Aydoğan, İnan (2019).** “Ritüel Uygulamaların Şekillenmesinde İdeolojilerin Rolü”, Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum; Tematik Arkeoloji Serisi 5, (Ed. Çiğdem Atakuman), Ege Yayınları, İstanbul, 27-40.
- Bar-Yosef, Ofer (1986).** Excavations at Nahal Hemar, Journal of the Israel Prehistoric Society, pp. 94-95.
- Bar-Yosef, Ofer, Anna Belfer-Cohen, (1989).** The Origins of Sedentism and Farming Communities in the Levant, Journal of World Prehistory, Vol. 3, No. 4, 447-498.
- Bell, Catherine (2009).** Ritual Theory, Ritual Practice, New York, Oxford University Press.
- Berg, Steffen Peter, Rolle, Renate, Seemann, Henning (1981).** Der Archäologe und der Tod: Archäologie und Gerichtsmedizin. München ve Luzern: (Ed.) Verlag Bucher.
- Bittel, Kurt (1937).** Prehistorik Devirde, Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri, İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul.
- Black, Jeremy, Anthony. Green (1992).** Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, British Museum, London.
- Bocquentin, Fanny, Ergül Kudas, Anabel Ortiz (2016).** Headless but still eloquent! Acephalous skeletons as witnesses of Pre-Pottery Neolithic North-South Levant connections and disconnections, Paléorient, vol. 42.2, p. 33-52.
- Bonogofsky, Michelle (2001).** An Osteo-Archaeological Examination of the Ancestor Cult during the Pre-Pottery Neolithic B Period in the Levant. (Ph. D. Dissertation). University of California, Berkeley. Ann Arbor University Microfilms International.
- Bonogofsky, Michelle (2005).** “A Bioarchaeological Study of Plastered Skulls from Anatolia: New Discoveries and Interpretations”, International Journal of Osteoarchaeology 15: 124–135.
- Bonogofsky, Michelle (2006).** Complexity in Context: Plain, Painted and Modeled Skulls from the Neolithic Middle East. In Skull Collection, Modification and Decoration, Michelle Bonogofsky (Ed). British Archaeology Reports, International Series 1539, 15-28.
- Bonogofsky, Michelle. (2018).** Neolitik Kafatası Kültü, Aktüel Arkeoloji Dergisi, s. 63:28-35.

- Borrell, Ferran ve Miquel Molist (2007).** "Projectile Points, Sickle Blades And Glossed Points Tools and Hafting Systems at Tell Halula (Syria) during the 8th millennium cal. BC", *Paléorient*, vol. 33.2: 59-77.
- Boz, Başak, Hager, D. Lori (2013).** " Living Above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatalhöyük" *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons Volume 8.* (Ed.) Ian Hodder Chapter 19. British Institute at Ankara Monography 47. *Monumenta Archaeologica* 30. Institute of Archaeology. Cotsen Institute of Archaeology Press, 413-440.
- Breniquet, Catherine (1991).** Tell es-Sawwan: Réalités et problèmes. Iraq, Vol. 53: pp 75-90.
- Breniquet, Catherine (1992).** Rapport sur deux campagnes de fouilles à Tell es-Sawwan, 1988-1989. *Mesopotamia* XXVII: 5-30.
- Budak, Selçuk (2000).** Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Campbell, Stuart, Elizabeth Carter, Elizabeth Healey, Seona Anderson, Amanda Kennedy ve Sarah Witcher (1999).** "Emerging Complexity on the Kahramanmaraş Plain, Turkey: The Domuztepe Project, 1995-1997" *American Journal of Archaeology*, Vol. 103, No. 3: pp. 395-418.
- Carter, Elizabeth, Stuart Campbell ve Suelten Gauld (2003).** "Elusive Complexity: New Data from Late Halaf Domuztepe in South Central Turkey", *Paléorient*, Vol. 29, No. 2: pp. 117-133.
- Cauvin, Jacques ve Olivier Aurenche (1980).** "Premiers Sondages Sur Le Site Neolithique De Cafer Höyük (Region De:Malatya, Turquie)", *Kazı Sonuçları Toplantısı II.*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 175-180.
- Cevizci, Ahmet (1999).** Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, 3. Basım, İstanbul.
- Charvat, Petr (2002).** *Mesopotamia Before History*, London: Routledge.
- Cohen, J. Lisa (2017).** A'dan Z'ye Psikoloji, (Çev. Mihriban Doğan), Say Yayınları, İstanbul, 1. Baskı.
- Connelly, Ashley Nicole (2012).** "Analysis And Interpretation Of Neolithic Near Eastern Mortuary Rituals From a Community-Based Perspective", A Thesis Submitted to the Faculty of Baylor University In Partial Fulfillment of the Requirements for the Honors Program, Teksas.
- Connerton, Paul (2014).** *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Çev. Alaeddin Şenel, 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Contenson Henri (de) (1992).** Les coutumes funéraires dans le Néolithique Syrien. In: Bulletin de la Société Préhistorique Française, Tome 89, n6: pp. 184-192.
- Contenson, Henri (de), Marie-Claire Cauvin, Liliane Courtois, Pierre Ducos, Monique Dupeyron, Willem van Zeist (2000).** Ramad: Site néolithique en Damascène (Syrie) aux VIIIe et VIIe millénaires avant l'ère chrétienne. Bibliothèque Archéologique et Historique 157. Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient: Beirut.
- Cornwall, Ian Wolfran (1956).** "The Pre-Pottery Neolithic Burials, Jericho, Palestine", Exploration Quarterly, 88:2: 110-124.
- Crapps, W Robert (2004).** "Psikanaliz Ve Din". (Çev.) Ali Ayten, Marife Dini Araştırmalar Dergisi 4 / 1: 171-190.
- Cufta, Muharem (2016).** Stres ve Dini İnanç, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:3,s:5, 50-70.
- Çambel, Halet, Braidwood, J. Robert ve Özdoğan, Mehmet (1982).** "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", Kazı Sonuçları Toplantısı, IV. , 9-24.
- Çambel, Halet, Braidwood, J. Robert, Özdoğan, Mehmet vd. (1990).** "1988 Yılı Çayönü Kazıları", Kazı Sonuçları Toplantısı, XI\I, 59-79.
- Çetinkaya, İlyas (2019).** Aşu Boyası ve Kırmızı Rengin Ritüellerde Kullanımı, Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum; TAS 5, (Ed.) Çiğdem Atakuman, Ege Yayınları, İstanbul, 203-214.
- Demir, Ömer, Mustafa Acar (1997).** Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Konya.
- Duru, Güneş (2013).** Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: MÖ 9. Bin Sonu-7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İstanbul.
- El-Wailly, F., Behnan Abu es-Soof (1965).** The excavations at Tell es-Sawwan. First preliminary report. Sumer 21:17-32.
- Emiroğlu, Kudret, Suavi Aydın (2003).** *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, 1. Basım, Ankara.
- Erdal, Y. Selim (2013).** Life and Death at Hakemi Use. In: Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia. Nieuwenhuys OP, Bernbeck R, Akkermans PMMG, Rogasch, J (eds.), Turnhout, Brepols Publishers. 213-223.

- Erdal, Y. Selim (2014).** “Bone or Flesh: Defleshing and Post-Depositional Treatments at Körtik Tepe (Southeastern Anatolia, PPNA Period)”. *European Journal of Archaeology*, 18(1), 4-32.
- Erdem, Deniz (2019).** *Neolitik Dönem’de Sıva Ritüelleri: Beden-Mekân Bağlayıcısı Olarak Sıva*, Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum; Tematik Arkeoloji Serisi 5, (Ed. Çiğdem Atakuman), Ege Yayınları, İstanbul, 123-133.
- Erek, Cevdet Merih (2008).** Levant-İç Anadolu Arasındaki Prehistorik Bağlantılarda Amik-Maraş Çöküntü Alanının Önemi (Yeni Buluntular Işığında Amik-Maraş Çöküntü Alanının Levant-İç Anadolu Arasındaki Prehistorik Bağlantılara Katkıları), OLBA, Mersin Üniversitesi, sayı 16, 1-22.
- Erim-Özdoğan, Aslı (2007).** “Çayönü” Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem; yeni kazılar- yeni bulgular, (Eds. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 57-97 (metin), 53-83.
- Frankford, Henri (1996).** *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Yale University Press.
- Freud Sigmund (2017).** Totem ve Tabu: Büyü, Gelenek, Korku ve Yasak, İnceleme-Araştırma Dizisi 35, İkinci Baskı, (Çev.) Cenap Karakaya, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Freud, Sigmund (1996).** Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bakış (1938), (Çev.) Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Freud, Sigmund (2000).** Psikanaliz Üzerine, (Çev.) Kâmuran Şipal, İkinci Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 7-112.
- Freud, Sigmund (2004).** Nevroz ve Psikoz (1924), (Çev.) Fiona Faraci, Psikanaliz Yazıları 9, Bağlam Yayınları, İstanbul, 51-55.
- Freud, Sigmund (2016).** Otobiyografi, (Çev.) Ayşegül Demir, Pinhan Yayıncılık, Psikoloji Dizisi, İstanbul, 1-88.
- Frolov, Ivan (1991).** Felsefe Sözlüğü, (Çev.) Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Fuensanta, G. Jesús, Martín, M. Alfredo (2018).** “The Late PPNB “World” Systems In Northern Mesopotamia and South Levant: Agglomeration, Control of Long Distance Exchange and The Transition of Early Religious Centers to Central Villages”, (Eds.) Luis Berrocal-Rangel, Alfredo Mederos y Lucía Ruano, *Anejos a CuPAUAM* 3, pp. 45-68.

- Garfinkel, Yosef (1987).** “Yiftahel: A Neolithic Village from the Seventh Millennium B. C. in Lower Galilee, Israel”, *Journal of Field Archaeology*, Vol. 14, No. 2: 199-212.
- Giuffra, Valentina, Gino Fornaciari (2015).** Pulverized Human Skull in Pharmacological Preparations: Possible Evidence From the “Martyrs of Otranto” (Southern Italy, 1480), *Journal of Ethnopharmacology*, Volume 160: pp. 133-139,
- Goren, Yuval, Nigel Goring-Morris, and Irena Segal (2001).** “The Technology of Skull Modelling in the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB): Regional Variability, the Relation of Technology and Iconography and Their Archaeological Implications”, *Journal of Archaeological Science*, 28, 671-690.
- Goring-Morris, Nigel (2002).** “The Quick and the Dead: The Social Context of Aceramic Neolithic Mortuary Practices as Seen from Kfar HaHoresh”, *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, (Ed.) Ian Kuijt, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, Chapter 5, 103-136.
- Gresky, Julia, Haelm, Juliane, Clare, Lee (2017).** “Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult”, *Science Advances Anthropology*, 2-5.
- Güç, Ahmet, Aliya Sharafullina (2016).** “Tibet Budizmi’nde İnanç Esasları Ve Ölüm Ötesi”, *Uludağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 9, Sayı 2*, 57-88.
- Günay, Dinçer (2018).** “Güneydoğu Anadolu Akeramik Neolitik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri ve Sosyokültürel Yapı”, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara..
- Günay, Umay (1990).** “Ritüeller ve Hıdırellez”, *Milli Kültür*, s.72, Mayıs, s. 32-34.
- Güngördü, V. Fevzi (2017).** “Merkezi Bereketli Hilal Bölgesi’nde Seramik Öncesi Neolitik Dönem Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Dönemin Sosyal Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences Vol.9*, 175-196.
- Haddowa, D. Scott, Christopher J. Knüsela (2017).** Skull Retrieval and Secondary Burial Practices in the Neolithic Near East: Recent Insights from Çatalhöyük, Turkey, *Bioarchaeology International*, Volume 1, Numbers 1–2: 52–71.
- Hauptmann, Harald (1999).** The Urfa Region. Neolithic in Turkey, (Eds.) Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, pp. 65-86.

- Hauptmann, Harald, Özdoğan, Mehmet (2007).** “Anadolu’da Neolitik Devrim” 12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En eski Anıtları Kültür ve Turizm Bakanlığı, s.404-410.
- Helwing, Barbara (2016).** “Reconsidering the Neolithic graveyard at Tell es-Sawwan, Iraq”, *Paléorient*, Vol. 42, n 1: pp. 123-136.
- Herskovitz Israel, Garfinkel Yosef, Arensburg Baruch (1986).** Neolithic Iskeletal Remains at Yiftahel, Area C (Israel). In: *Paléorient*, , vol. 12, n:1. pp. 73-81.
- Hodder, Ian (2006).** “Çatalhöyük’te Kadınlar ve Erkekler”, *Toprakdan Sonsuzluğa: Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 170.
- Hole, Frank (2000).** Is size important? Function and Hierarchy in Neolithic Settlements. Ian Kujit (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp.191-209.
- Horney, Karen (1995).** *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Hökelekli, Hayati (1991a).** “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, Sayı 3, Cilt 3, 151-165.
- Hökelekli, Hayati (1991b).** “Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış” *İslami Araştırmalar*, Cilt 5, sayı:2, 83-91.
- Işıklı, Mehmet (2018).** “Kura-Aras Kültürel Kompleksinin Güney Yayımlında Bingöl Yöresinin Konumu”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Arkeoloji Özel Sayısı 4: 41-50.
- Jung, Gustav Carl (2006).** *Analistik Psikoloji*, (Çev. Ender Gürol), Payel Yayınevi, 2. Basım, İstanbul.
- Karaman, Kasım (2010).** Ritüellerin Toplumsal Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs, s:21, 227-236.
- Kenyon, Kathleen (1954).** "Excavations at Jericho." *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 84, no. 1/2, 103-135.
- Kenyon, Kathleen (1973).** “Observations on the Article Five Plastered Skulls from Pre-Pottery Neolithic B Jericho”. *Paléorient* 2/1: 211.
- Khalaily, Hamoudi, Ianir Milevski, Omry Barzilai (2012).** Caching and depositing in the Pre-Pottery Neolithic B of Yiftahel, Israel, *Stone Tools in Transition*:

From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East, (Eds.) F. Borrell, J.J. Ibáñez, M. Molist, 219-230.

Kocaova, Kutlu (2012). “Tengriciliğin Yaşayan Bir Yansıması: Kafatası Kültü”, 6-8.

Koç, Mustafa (2000). Din Psikolojisi Açısından Psikanaliz ve Bağlamında S. Freud’un “Totem ve Tabu” Adlı Eseri Üzerine Bazı Tespitler, Marife 1/3, 67-83.

Koç, Mustafa (2002a). "Ölüm Psikolojisi I", Tasavvuf İlmî ve Araştırma Dergisi, Ankara, 2002, sayı: 8: 117-146.

Koç, Mustafa (2002b). "Ölüm Psikolojisi II", Tasavvuf İlmî ve Araştırma Dergisi, Ankara, 2002, sayı: 9: 337-362.

Koç, Mustafa (2002c). “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme” Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 6: 7-20.

Kodaş, Ergül (2013). “Jerf El-Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğu'da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları”, TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, (16): 9-19.

Kodaş, Ergül (2014). Le Cult edu Crane, dans son contexte architectural et stratigraphique, au Neolithique au Proche-Orient, Universite de IPantheon–Sorbone, These de doctorat d’Archeologie(Yayınlanmamış Doktora Tez Kataloğu), Volume II: Catalogues.

Kodaş, Ergül (2019). “Yakınoğu Neolitiğinin Yaşayan Yüzleri: Sıvalı Kafatasları”, Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları, (Eds. Ali Metin Büyükkarakaya-Elif Başak Aksoy), Ege Yayınları, İstanbul, 273-300.

Kodaş, Ergül, Haluk Sağlamtimur ve Yılmaz Selim Erdal (2018). “Three Human Graves of the Hassuna Culture in Türbe Höyük”, Anatolia Antiqua XXVI: 13-21.

Kolankaya- Bostancı, Neyir (2012). “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı”, Anatolia 38: 29-51.

Kolonkaya-Bostancı, Neyir (2019). “Paleolitik Çağda Ölüm ve Sembolizm”, Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları, (Eds. Ali Metin Büyükkarakaya-Elif Başak Aksoy), Ege Yayınları, İstanbul,: 189-204.

Koroğlu, Kemalettin (2011). Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi. Anadolu Araştırmaları, 16: 449-476.

- Kuijt, Ian (1996).** “Negotiating Equality through Ritual: A Consideration of Late Natufian and Prepottery Neolithic A Period Mortuary Practices”, *Journal of Anthropological Archaeology* 15: 313–336.
- Kuijt, Ian (2001).** “Place, Death, and the Transmission of Social Memory in Early Agricultural Communities of the Near Eastern Pre-Pottery Neolithic”, *Social Memory, Identity & Death: Anthropological Perspectives on Mortuary Rituals*, (Ed. Meredith S. Chesson), *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, Volume 10: 80-99.
- Kuijt, Ian (2002).** “Keeping the Peace: Ritual, Skull Caching, and Community Integration in the Levantine Neolithic”, *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, (Ed.) Ian Kuijt, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, Chapter 6: 137-160.
- Kuijt, Ian (2008).** “The Regeneration of Life Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting”, *Current Anthropology*, Volume 49, Number 2, 171-197.
- Kuijt, Ian (2019).** “Kadim Olanlar Hatırlar: Neolitik Dönemde Sembolik Hatırlama ve Unutma Yapıları”, *Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları*, (Eds. Ali Metin Büyükkarakaya-Elif Başak Aksoy), Ege Yayınları, İstanbul, 259-266.
- Kuijt, Ian, Emma Guerrero, vd. (2011).** “The Changing Neolithic Household: Household Autonomy and Social Segmentation, Tell Halula, Syria”, *Journal of Anthropological Archaeology*, Volume 30, Issue 4, 502-522.
- Lechevallier, Monique, Denise Ferembach (1973).** “ Découverte de deux crânes surmodelés dans une habitation du VIIe millénaire à Beisamoun, Israël”. *Paléorient* ½ : 223-230.
- Lewin, Roger (1998).** *Modern İnsanın Kökeni*, (Çev. Nazım Özüaydın), Tübitak Yayınları, Ankara, 1-246.
- Lichter, Clemens (2018).** Neolitik Dönemde Anadolu’da Ölüm, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s. 63, 17-26.
- Lloyd, Seton, Fuad Safar ve Robert J. Braidwood (1945).** “Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 4, no. 4: pp. 255-289.
- Malinowski, Bronislaw (1948).** *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Glencoe(III): The Free Press, 1-327.
- Marchand, Florine (2013).** “The Modelling Skulls in the Ancient Near-East”, *Tiempo y sociedad*, Sayı 6, s. 21-58.

- Mellaart, James (1963).** Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report. “*Anatolian Studies*”13, 43-103.
- Mellaart, James (1967).** Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia, McGraw-Hill Book Company, New York.
- Milevski, Ianir, Hamoudi Khalaily, Nimrod Getzov ve Israel HersHKovitz (2008).** “The Plastered Skulls and Other PPNB Finds from Yiftahel, Lower Galilee (Israel)”, *Paléorient*, vol. 34.2: 37-46.
- Miyake, Yutaka (2013).** “Hasankeyf Höyük/ Batman, Dicle’nin İlk Köyü. Bereketli Hilal Dicle’nin Kurtarma Kazıları”, *Arkeo Atlas: Yaşayan Geçmişin Dergisi*, 40-47.
- Miyake, Yutaka, (2016).** “Hasankeyf Höyük: Dicle Havzası’nın İlk Yerleşik Köyü”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, .28–39.
- Miyake, Yutaka, Osamu Maeda, vd. (2012).** New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. *Neo-Lithics* 1/12, 3-7.
- Molist, Miquel, Xavier Clop, Emma Guerrero, vd. (2009).** “New Metallurgy Findings from the Pre-Pottery Neolithic: Tell Halula (Euphrates Valley, Syria)” *Paléorient*, Vol. 35, No. 2: 33-48.
- Molleson, Theya, Gillian Comerford ve Andrew Moore (1992).** “A Neolithic Painted Skull from Tell Abu Hureyra, Northern Syria”, *Cambridge Archaeological Journal* 2(2): 230-236.
- Moore, T M. Andrew, Gordon C. Hillman, vd. (2000).** Village on the Euphrates from Foraging to Farming at Abu Hureyra. Oxford: Oxford University Press.
- Mutlu, Gülseren (2018).** “Anadolu’da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri”, *AÇÜ(Artvin Çoruh Üniversitesi) Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:2, ss. 71-101.
- Olgun, Hakan (2016).** İbadet, Ritüel ve Kurban, Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Milel ve Nihal: Eğitim, Kültür ve Düşünce Platformu Derneği Yayınları, 13 (2): 82-99.
- Ortiz, Anabel, Philippe Chambon ve Miquel Molist (2013).** ““Funerary bundles” in the PPNB at the Archaeological site of Tell Halula (middle Euphrates valley, Syria): Analysis of the Taphonomic Dynamics of Seated Bodies”, *Journal of Archaeological Science* 40: 4150-4161.

- Ozan, Ali (2009).** “Siirt Botan Vadisinde Ubaid Dönemi”, Altan Çilingiroğlu’na Armağanı Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat, Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu, A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 407-425.
- Ökse, A. Tuba (2005).** Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara, s. 15, 1-8.
- Ökse, A. Tuba (2011).** The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia. (Ed. S. R. Steadman ve G. McMahon), The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10000-323 B.C.E. , 260-289, Oxford University Press, New York.
- Ökse, A. Tuba (2012).** Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ökse, A. Tuba (2019).** Eski Önasya’da Ritüellerin Arkeolojik ve Filolojik İzleri, Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum; Tematik Arkeoloji Serisi 5, (Ed. Çiğdem Atakuman), Ege Yayınları, İstanbul: 9-25.
- Öktem, Ülker (2005).** Fenomoloji ve Edmund Husserlde Apaçıklık (Evidenz) Problemi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 45, 1, 27-55.
- Öner, Necati (1989).** Stres ve Dini İnanç, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- Örnek, S. Veysi (1971).** Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları 218, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Özbaşaran, Mihriban (2013).** Orta Anadolu’nun Neolitikleşme Sürecinde Aşıklı, Colloquium Anatolicum, 1-14.
- Özbek, Metin (1986).** “Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları” III. Araştırma Sonuçları Toplantısı.
- Özbek, Metin (1989).** Son Buluntular Işığında Çayönü Neolitik İnsanları. V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. 161-172.
- Özbek, Metin (2004).** “Çayönü’nde İnsan”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özbek, Metin (2005).** “Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakınoğu’dan Bazı Örnekler”, Tüba-Ar, Sayı 8, s. 127-133.

- Özbek, Metin (2009).** “*Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları*”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:1, Cilt:26, Ankara.
- Özbudun, Sibel (1997).** Ayinden Törene: Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Özbudun, Sibel (2010).** Bir İktidar Dizilimi Sahnesi Olarak "Cumhuriyet" Törenleri. (der) M. K. Kaynar, Resmi Tarih Tartışmaları 10: Rejim ve Ritüelleri içinde. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Vakfı Yayınları, 39-71.
- Özbudun, Sibel (2019).** “Var Git Ölüm”: Ölüm Ritüellerine Antropolojik Bir Bakış, Memento Mori Ölüm ve Ölüm Uygulamaları, (Eds.) Ali Metin Büyükkarakaya-Elif Başak Aksoy, Ege Yayınları, İstanbul, 43-62.
- Özdoğan Mehmet, Özdoğan Aslı, , Daniella Bar-Yosef, W. Van Zeist (1994a).** "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, XV: I, 103-122.
- Özdoğan, Aslı (1999).** “Çayönü”, (Eds.). Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 35-64.
- Özdoğan, Aslı (1994b).** Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri (Küçük Buluntuların Yardımıyla), (Doktora Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prehistorya Ana Bili Dalı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1-471.
- Özdoğan, Mehmet (2014).** “Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500–2000 bce)” (Eds.) Renfrew, Colin and Paul Bahn, Cambridge World Prehistory, Cambridge University Press, Cambridge, Chapter 3.9, pp. 1508-1544.
- Özen, Yener (2019).** “Körler Ülkesinde Hem Görmek Hem de Sağır Olmak Suçtur!!!”, The Journal of Social Science, Cilt 3, Sayı 5, 314-319.
- Özgüncü, Tahsin (1948).** Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Âdetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özkaya, Vecihi ve Oya San (2007a).** “Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler”, (Ed.) Mehmet Özdoğan ve Nezir Başgelen, Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 21-36.

- Özkaya, Vecihi ve Oya San (2007b).** “Körtik Tepe”, 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı, (Ed.) Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 86-88.
- Özkaya, Vecihi, Aytaç Coşkun, Nevin Soyukaya (2013).** Körtik Tepe Uygarlığın Diyarbakır’daki İlk Adımları, (Ed.) Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özkaya, Vecihi, Oya San, Aytaç Coşkun, vd. (2009).** Körtik Tepe 2007 Kazısı. Kazı Sonuçları Toplantısı 30\ I: 85-106.
- Özkaya, Vecihi, Feridun S. Şahin (2017).** “Körtik Tepe 2016 Kazıları” 39. Kazı Sonuçları Toplantı (KST), Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 39\1: 15-28.
- Öztan, Aliye (2002).** “Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar”, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR) 5: 55-69.
- Öztan, Aliye (2012).** “Köşk Höyük: a Settlement in Niğde-Bor Plateau”, The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research Central Turkey, ” (Eds.) Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen vd., Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 31-70.
- Parıltı, Umut, Uhri, Ahmet (2018).** Geçmişten Bugüne Ölüm Olgusuna Ve Ritüellere Bilimsel Yaklaşım, TÜBA-AR Özel Sayı, 13-28.
- Parman, Talat (2004).** “Fobi, Korku, Kaygı, Tekinsiz ve Ergenlik”, Psikanaliz Yazıları 8, Bağlam Yayınları, İstanbul, 63-71.
- Petru, Simona (2006).** “Red, Black or White? The Dawn of Colour Symbolism” Documenta Praehistorica 33, 203-208.
- Pettitt, Paul (2011).** The Palaeolithic Origins Of Human Burial, London, Routledge.
- Plug, Jo- Hannah, Johannes van der Plicht, Peter M M G Akkermans (2014).** Tell Sabi Abyad, Syria: Dating of Neolithic Cemeteries, Radiocarbon, Vol 56, No 2: pp. 543–554.
- Plug, Jo-Hannah, Olivier Nieuwenhuys (2018).** Relentlessly Plain An Off Print From Seventh Millennium Ceramics At Tell Sabi Abyad, Syria, (Ed.) Olivier P. Nieuwenhuys, Chapter 14: 336-353.
- Rieff, Philip (2010).** “Tarih, Psikanaliz ve Sosyal Bilimler”, (Çev.) Gülmis Vesile Canik, Tarih Okulu, VII: 109-113.
- Rollefson, O. Gary (1983).** Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)”, Paléorient, Année, Cilt 9, Sayı 2: s. 29–38.

- Rollefson, O. Gary (1986).** “Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony, II”, *Paléorient*, Année 1986, Volume 12, Numéro 1: pp. 45–52.
- Rollefson, O. Gary (2002).** “Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal”, *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, (Ed.) Ian Kuijt, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, Chapter 7, 165-188.
- Rollefson, O. Gary, Zeidan A. Kafafi (2013).** *The Town of ‘Ain Ghazal, Ain Ghazal Excavation Reports, Symbols at ‘Ain Ghazal* (Ed.) Denise Schmandt-Besserat Volume 3, Chapter 1.13-29.
- Rommel, Sentiel, John E. Reynolds (2009).** “Skeleton, Postcranial”, (Eds.), William F. Perrin, Bernd Würsig, J.G.M. Thewissen, *Encyclopedia of Marine Mammals* (Second Edition), Academic Press, 1021-1033.
- Rosenberg, Micheal (2007).** “Demirköy”. *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Ed.) Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 13–20.
- Rosenberg, Micheal (2011).** “Demirköy”. *Neolithic in Turkey The Tigris Basin*. (Eds) Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen vd. , İstanbul: *Archaeology & Art Publications*, 79–87.
- Sağlamtimür, Haluk (2012).** “Siirt-Türbe Höyük”Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, (Eds.) Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat, *Arkadaş Matbaacılık*, İzmir, 401-418.
- Sağlamtimür, Haluk, Ali Ozan (2007).** *Siirt-Türbe Höyük Kazısı Ön Rapor*, *Arkeoloji Dergisi*, s.1-32.
- Schmandt-Besserat, Denise (2013).** *The Plastered Skulls, The Texas Scholar Works*, Chapter 6.2: 215-245.
- Schmidt, Klaus (2007).** “*Göbeklitepe*” : Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem; Yeni Kazılar- Yeni Bulgular, (Ed). Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- Seeher, Jürgen (1993).** “Tarihöncesi Çağlar’da Ölüm ve Gömü”, (Çev.) Sevil Gülçur, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları* 59, 9-15.
- Serbes, Ebru (2019).** “Göbeklitepe’den Köşk Höyük’e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz”, *Harran Ve Çevresi Arkeolojisi*, (Eds.) Mehmet Önal, Süheyla İrem Mutlu, Semih Mutlu, *Şurkav Yayınları*, 53-64.

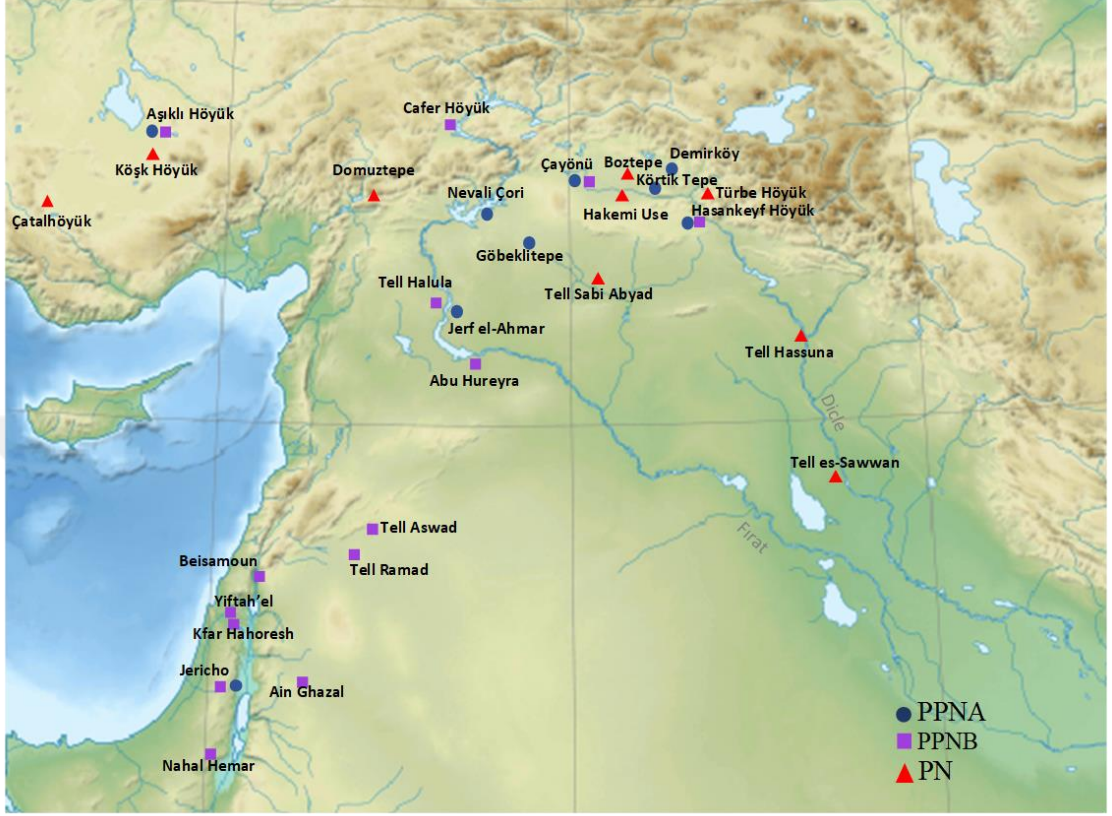
- Sevim, Ayla, Cesur Pehlevan ve Işın Günay (2006).** "Arkeolojide Paleoantropoloji." Hayat Erkanal'a Armağan; Kültürlerin Yansıması, İstanbul: Homer Kitabevi, 660-670.
- Seyrek, Ahmet Murat (2019).** Psikoloji Sözlüğü, Yedievren Yayınları, İstanbul, 1-200.
- Silistreli, Uğur (1985).** "1984 Köşk Höyüğü Kazıları", VII Kazı Sonuçları Toplantısı I, 129-142.
- Silistreli, Uğur (1991).** "1989 Köşk Höyük Kazıları", XII Kazı Sonuçları Toplantısı I, 95-104.
- Simmons, Tal, Nigel Goring-Morris ve Liora, Kolska-Horwitz (2007).** "'What Ceremony Else?' Taphonomy and the Ritual Treatment of the Dead in the Pre-Pottery Neolithic B Mortuary Complex at Kfar HaHoresh, Israel", Faces from the Past: Diachronic Patterns in the Biology of Human Populations from the Eastern Mediterranean: Papers in Honour of Patricia Smith. British Archaeological Reports, pp. 100-126.
- Slon Viviane, Rachel Sarig, Israel Hershkovitz, vd. (2014).** The Plastered Skulls from the Pre-Pottery Neolithic B Site of Yiftahel (Israel) A Computed Tomography-Based Analysis. PLoS ONE 9(2): 1-9.
- Solecki, Ralph (1975).** "Shanidar IV, a Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq", Science, 190(4217): 880-881.
- Stordeur, Danielle (2003).** "Des Crânes Surmodelés à Tell Aswad De Damascène (PPNB - Syrie)." *Paléorient*, 29, no. 2: 109-115.
- Stordeur, Danielle, Abbès Frédéric (2002).** "Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie)". In: Bulletin de la Société préhistorique française, tome 99, n3: pp. 563-595.
- Stordeur, Danielle, Rima Khawam (2007).** " Les crânes surmodelés de Tell Aswad (PPNB, Syrie). Premier regard sur l'ensemble, premières réflexions", Syria Archéologie, art et histoire, 84: 5-32.
- Stordeur, Danielle, Rima Khawam, Bassam Jammous ve Élise Morero (2006).** "L'aire funéraire de Tell Aswad (PPNB)", Syria Archéologie, art et histoire 83: 39-62.
- Strauss André, Rodrigo Elias Oliveira, Danilo V. Bernardo, vd. (2015).** The Oldest Case of Decapitation in the New World (Lapa do Santo, East-Central Brazil), PLoS ONE 10(9): 1-31.

- Sular M. Emin (2017).** “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştlilerinde Defin Şekilleri”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı: 181-204.
- Şahin, Alper (2016).** “Kardeş Katili” Psikanaliz ve Tarih, Psikanaliz Yazıları 33, Bağlam Yayınları, İstanbul, 53-67.
- Şahin, Ayşe (2019).** Din, Ritüel ve Hafıza: Mevlid Geleneği Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, Konya.
- Taha, Buchra, Miquel Molist ve Isabelle Sidéra (2017).** Tell Halula, Syria: Pre-Pottery Neolithic, Pre-Halaf and Halaf Bone Objects. From Technology to Typology, Paléorient, vol. 43.2: 53-67.
- Tanyu, Hikmet (1984).** “Totem, Toteizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Cilt 26, Ankara: 155-172.
- Tekin, Halil (2003).** “Hakemi Use (Diyarbakır) 2001 Yılı Kazıları”, XXIV. Kazı Sonuçları Toplantı (KST), Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü: 59-70.
- Tekin, Halil (2006).** “Hakemi Use (Diyarbakır) 2005 Yılı Kazıları”, XXVIII/I. Kazı Sonuçları Toplantı (KST), Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü: 357-371.
- Tekin, Halil (2007a).** “Hakemi Use”: Güneydoğu Anadolu’da Son Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Merkez, Türkiye’de Neolitik Dönem, (Eds. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 47-57.
- Tekin, Halil (2007b).** “Hakemi Use (Diyarbakır) 2006 Yılı Kazıları”, XXIX\I. Kazı Sonuçları Toplantı, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü: 1-8.
- Tekin, Halil (2008).** “Hakemi Use (Diyarbakır) 2007 Yılı Kazıları”, XXX. Kazı Sonuçları Toplantı (KST), Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar Ve Müzeler Genel Müdürlüğü: 411-417.
- Tekin, Halil (2016).** “Domuztepe 2014 Kazılarının İlk Sonuçları”, Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi-APAD 2: 57-81.
- Tekin, Halil (2017).** Tarihöncesinde Mezopotamya; Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji, (Ed.) Ayşe Tuba Ökse, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

- Tekin, Halil (2020).** Hakemi Use Excavations Within the Ilisu Project, *Anadolu* (46): 147-165.
- Tributsch, Helmut (2016).** “Ochre Bathing of the Bearded Vulture: A Bio-Mimetic Model for Early Humans Towards Smell Prevention and Health”, *Animals*: 1-17.
- Tuğlacı, Pars (1972).** *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayınları, İstanbul, 2235.
- Türkcan, U. Ali (2006).** “Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Alanları”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Türktaş, Zuhul (2016).** “Beyşehir Gölü Ve Çevresinde Hasır Dokumacılığı”, *Kalemişi-Geleneksel Türk Sanatları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7: 19-38.
- Uhri, Ahmet (2006).** *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Uhri, Ahmet (2010).** *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi; Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Watkins, Trevor (2010).** “New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia”, *Antiquity* 84: 621-634.
- Yakar Regita, Israel Hershkowitz (1988).** “Nahal Hemar Cave: the Modeled Skulls” *Atiqot*, 18: 59-63.
- Yıldız, Sibel (2014).** *Freudyen Psikanaliz Kuramları Işığında Balzac’ı İncelemek: Tuhaf Öyküler*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum.
- Yılmaz, Yasemin (2010).** *Neolitik Dönem’de Anadolu’da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Prehistorya Anabilim Dalı, İstanbul.
- Yılmaz, Yasemin (2021).** “Arkeotanatoloji ve Anadolu Arkeolojisi’nde Uygulanması (Tekli birincil gömütler)”, *Antropoloji*, (41), 156-171.

<https://www.nationalgeographic.com/travel/article/la-paz-natitas-things-to-do-skull-festival-cemetery> (Son Erişim 28.05.2021)

HARİTALAR

Harita 1: Anadolu ve Yakınoğu Neolitik Yerleşmeleri

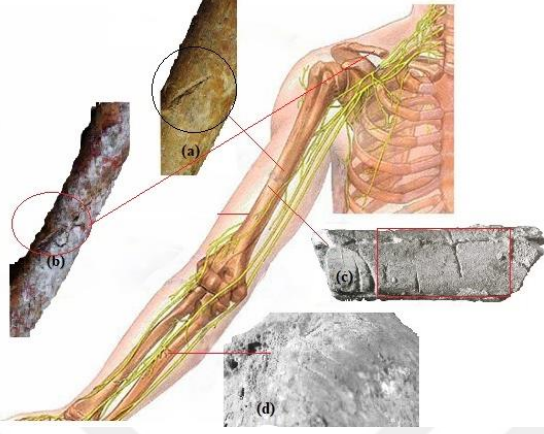

Harita 2: Sıvalı Kafataslarının harita üzerindeki dağılımı.

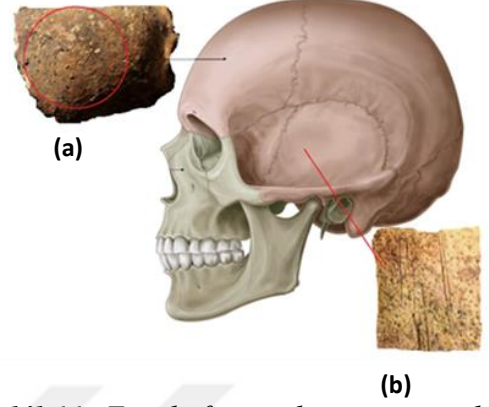

Harita 3: Sıvasız Kafataslarının dağılımı

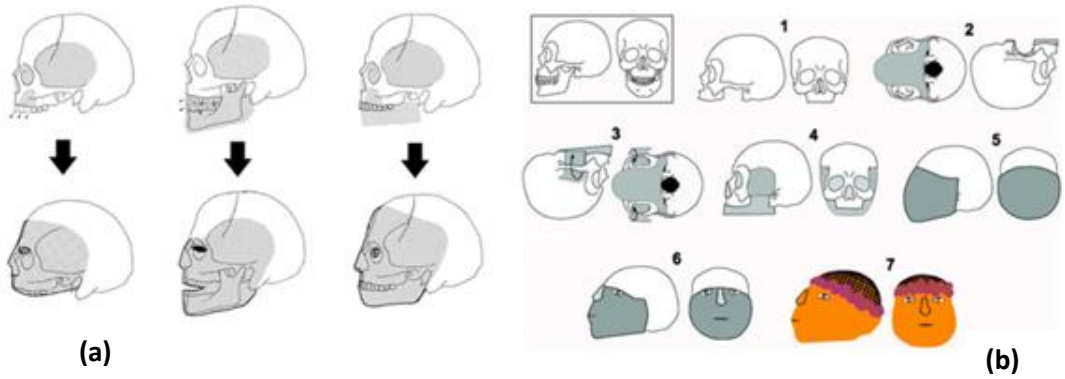
ŞEKİLLER

Şekil 10: Etin uzuvlardan sıyrılma izleri
(a) Körtik Tepe humerus üzerinde sıyrılma izi (Erdal 2014: 11, Fig. 8a) **(b)** Körtik Tepe köprücük kemiği üzerinde kesi izi (Erdal 2014:11, Fig. 8b) **(c)** Abu Hureyra humerus üzerinde sıyrılma izi (Moore 2000: 287, Fig. 10.9) **(d)** Kfar Hahoresh ulna üzerinde kesi izi (Simmons 2007:21, Fig. 13.a)

Şekil 11: Etin kafatasından sıyrılma izleri
(a) Körtik Tepe kafatası temporal üzerinde kesi izi (Erdal 2014:10, Fig. 6a.) **(b)** Çayönü frontal üzerinde kesi izleri (Özbek 2004:32)

Şekil 12: Kafatasının çene/çenesiz modellenme aşamaları **(a.)** Goren, Goring-Morris vd. 2001: 687, fig 17. **(b.)** Slon, Sarig vd. 2014: 7 fig 10)

Şekil 13: Körtik Tepe (a) sıva kaplı iskelet (Özkaya vd. 2013:51) (b) mezar eşyaları ile sıva kaplı gömüt (Özkaya vd. 2013: 50)

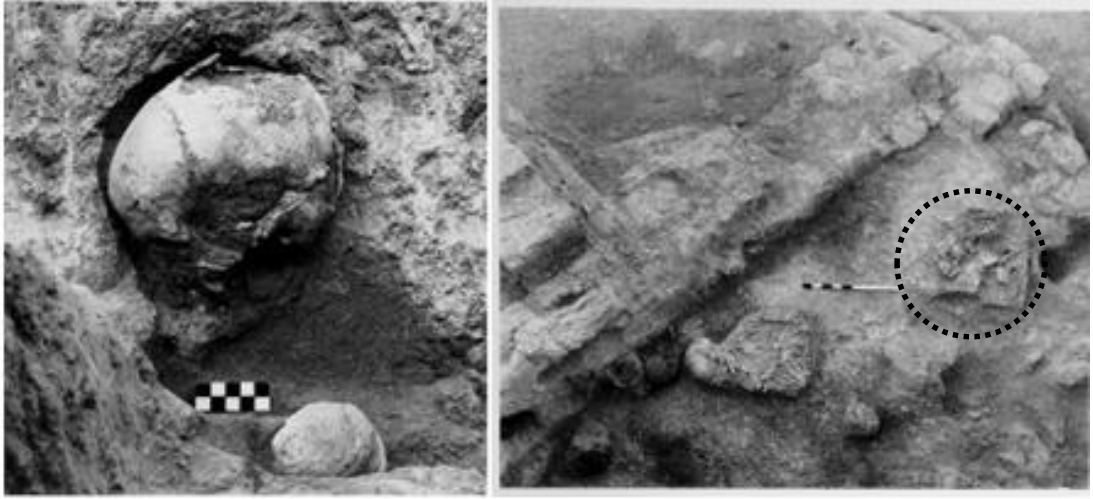
Şekil 14: (a) Tell Aswad ve (b) Yiftahel sıvalı kafatası grubu ((a) Stordeur vd. 2007: 28, fig 5-1. (b) Khalaily 2012: 222, fig 3)

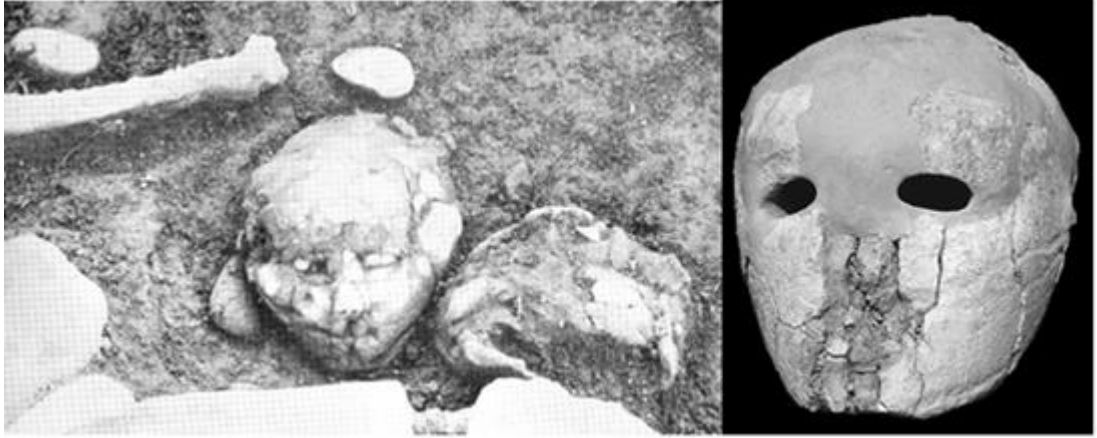
Şekil 15: Ain Ghazal, uyku halinde, kil sıva ile modellenmiş kafatası örnekleri (Schmandt-Besserat 2013: 222, fig. 6.2.8)

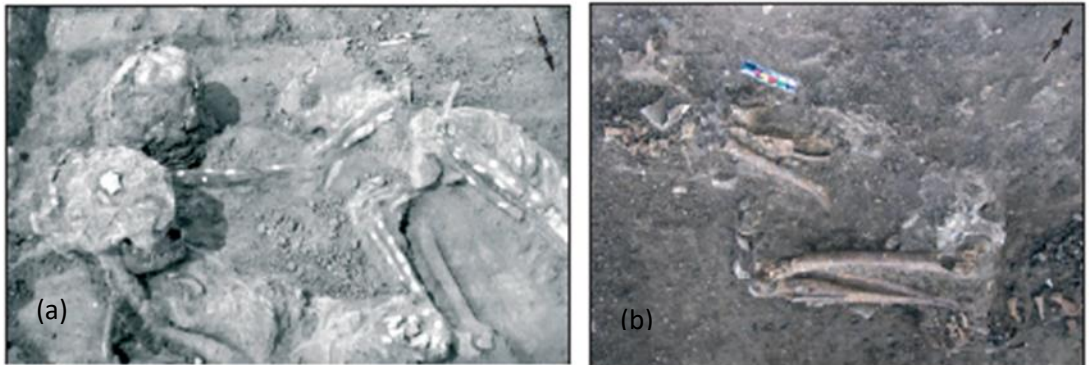
Şekil 16: Ain Ghazal (a)izole kafatasları (b) poskranyal iskelet (Rollefson ve Kafafi 2013: 17, Fig. 1.1.15)

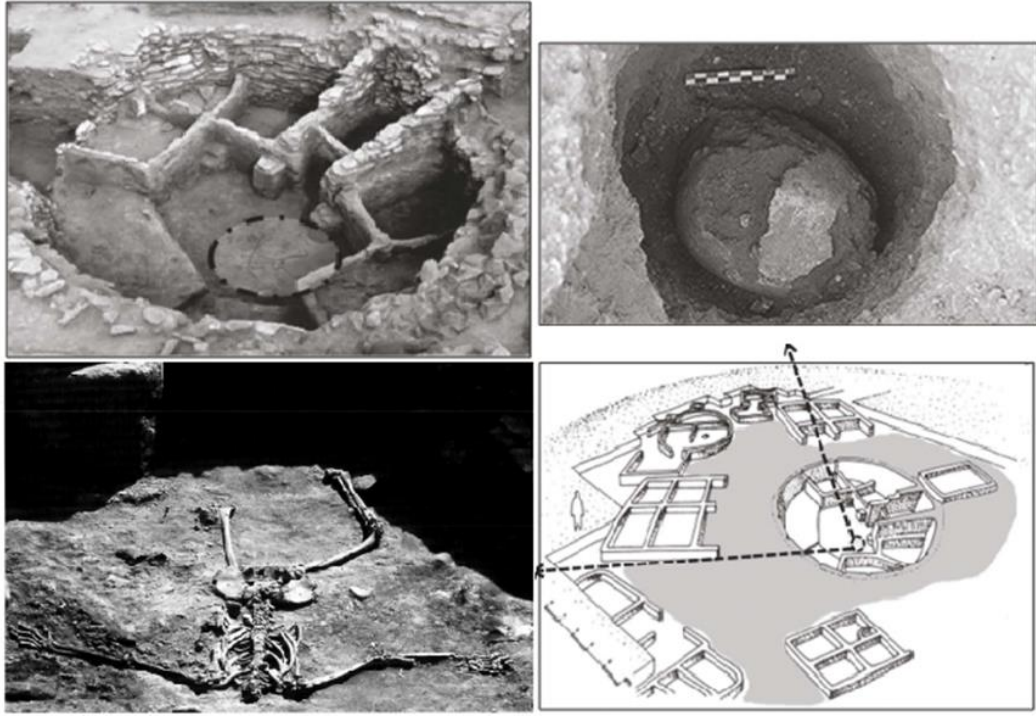
Şekil 17: Abu Hureyra izole kafatası ve başsız iskelet (Moore, Molleson 2000: 281, Fig. 10.2-3)

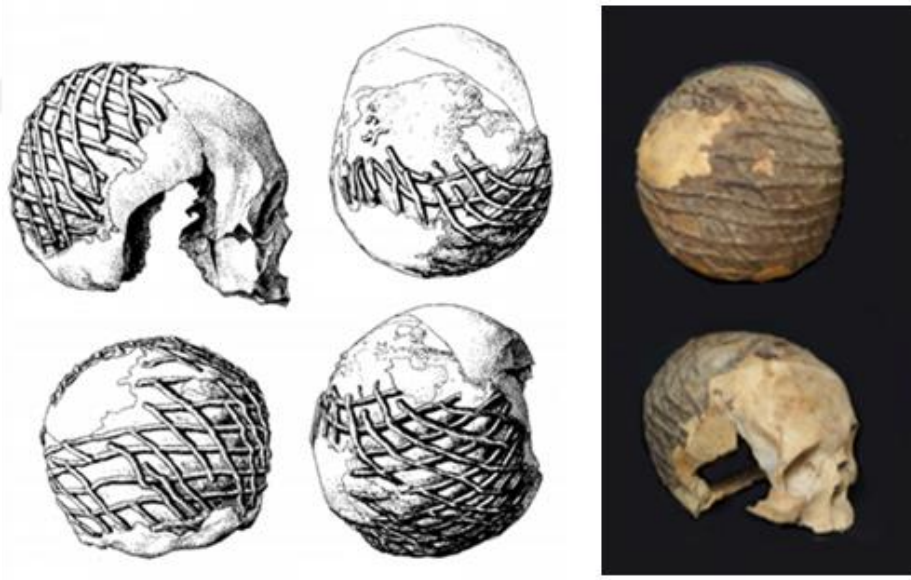
Şekil 18: Beisamoun sıvalı kafatasları (a.Denise vd. 1973:230 b. Goren, Goring-Morris 2001: 679)

Şekil 19: Yiftahel, (a) çoklu gömüt ve (b) tekli gömüt (Milenski vd. 2008:42, fig.5 - fig.6)

Şekil 20: Jerf el-Ahmar postkarnyal iskelet ve izole kafatası(Kodaş 2013: 15, Fig. 6)

Şekil 21: Nahal Hamer bitümen ve kolajen içerikli madde ile kafatası modellemesi (Yakar, Hersshkovitz 1988: 65, plate 18.)

Şekil 22: Çayönü başsız iskelet ve büzülmüş pozisyonda iskelet (Özdoğan 1999, Plates 30)

Şekil 23: Çayönü, Kafataslı Bina ikincil gömütler (Özdoğan 1999. Plates 26)

Şekil 24: Körtik Tepe, kemikler üzerindeki boya ve hasır izleri (Erdal 2014:6, Fig 2,3)

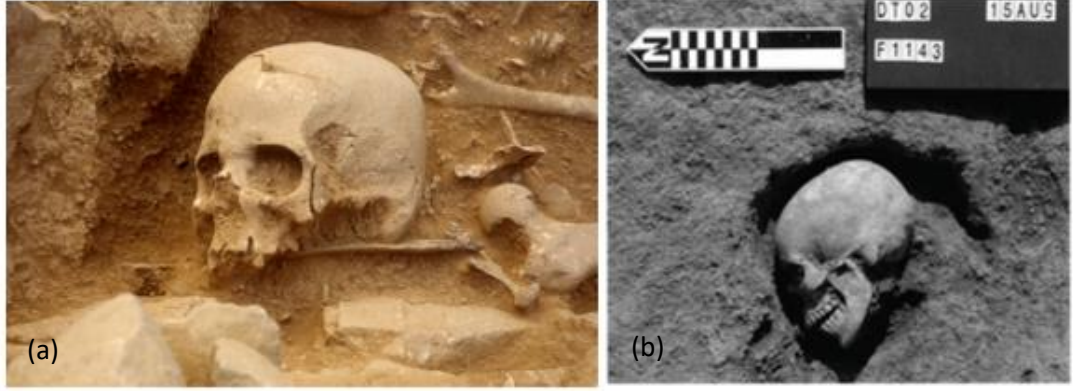
Şekil 25: Tell Aswad (a) sıvalı kafatasları üzeri kırmızı boyanmış örnekler ve boyalı iskelet (b) boyalı iskelet (Stordeur 2007: 25 Fig.2)

Şekil 26: Hasankeyf Höyük, kırmızı aşı boyası kaplı çocuk iskeleti (Miyake 2016:32)

Şekil 27: Hasankeyf Höyük, siyah boya izleri bulunan kemik (Miyake vd. 2012:3, Fig. 5)

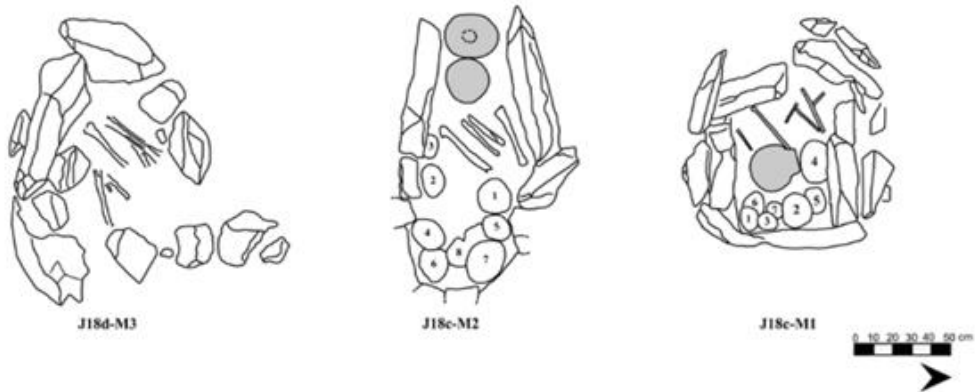
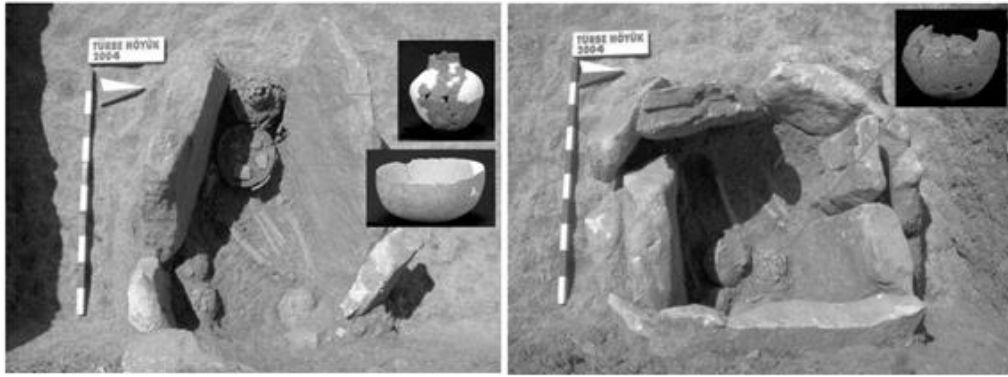
Şekil 28: *a.* Nevali Çori kafatası ile birlikte çakmaktaşı bıçak(Lichter 2018.) *b.* Domuztepe izole kafatası (Carter vd. 2003: 127, Fig. 13)

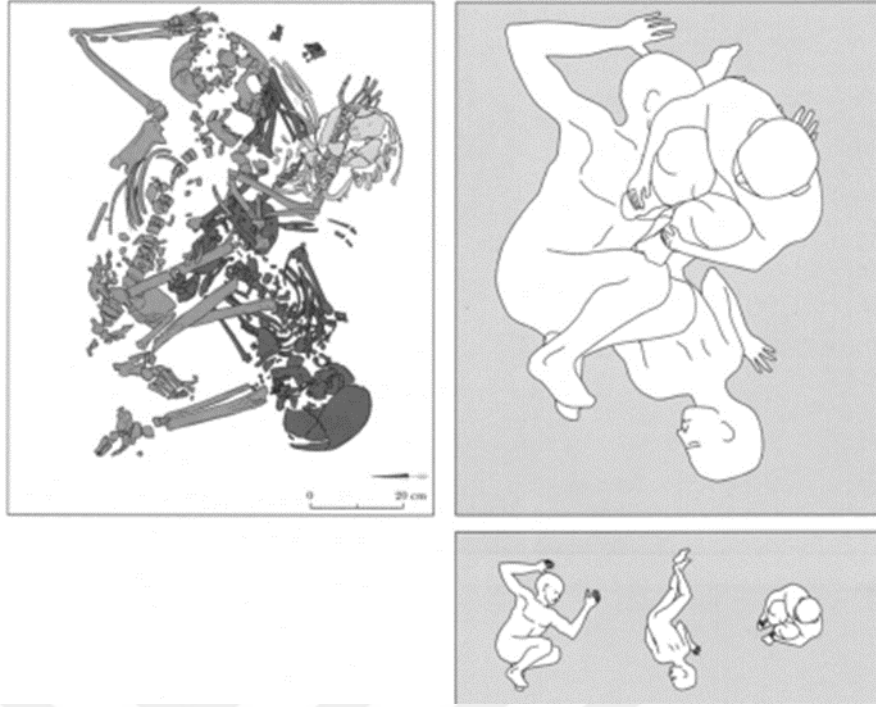
Şekil 29: *a-b.* oturur pozisyonda gömülmüş birey, *c* hasır negatifi (Ortiz vd. 2013:4156, Fig.5)

Şekil 30: Tell Halula, iskeletle birlikte gömülmüş deniz kabuklarından kemer (Ortiz vd. 2013: 4158, Fig.7)

Şekil 31: Tübbe Höyük izole kafataslı sandık mezar (Sağlamtimür 2007: 15)

Şekil 32: Tell Sabi Abyad üçlü mezar (Akkermans 2006:136, Fig. 10)

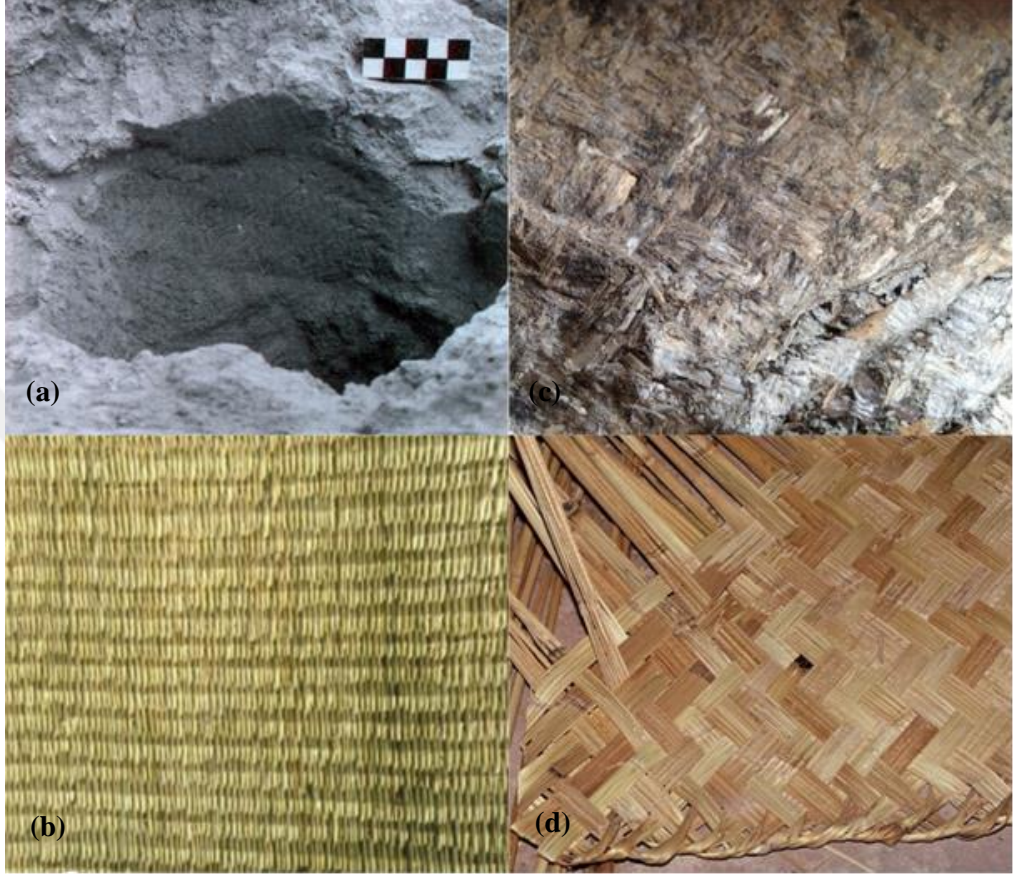
Şekil 33: Tell Sabi Abyad çömlek mezar ve izole kafatası (Plug vd.2008: 345, Fig 14.10)

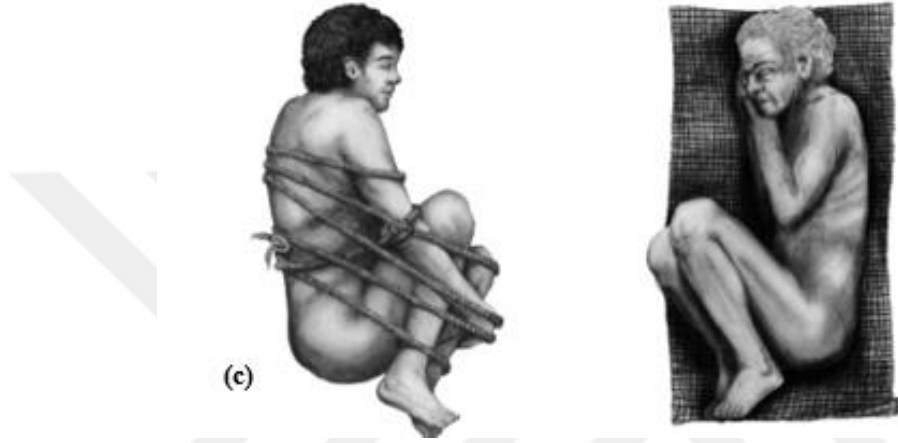
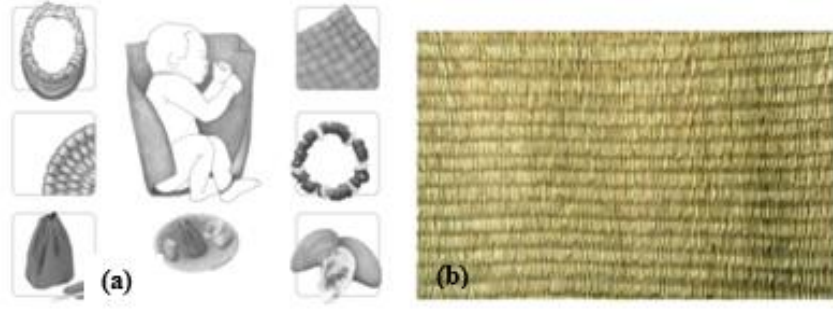
Şekil 34: Aşıklı Höyük a. uyluk kemiğinde sıva izi b. kol kemiğinde sıva izi (Özbek 2005:136, Res.3a,3d)

Şekil 35: Tell Aswad hasır izi (Stordeur 2006: 60, fig. 4.6)

Şekil 36: Etnolojik ve Arkeolojik hasır örnekleri (a), Abu Hureyra mezarda bulunan hasır izi (Moore vd. 2000: 282, Fig. 10.4) (b) Günümüz kabir hasır (Türktaş 2016:32, Şek. 13), (c) Aşıklı Höyük mezarda bulunan hasır (<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-143624/asikli-hoyuk-kazilarindan-10-bin-yillik-hasir.html>) (d) Günümüz tavan hasır örneği (Foto: Füsun Ertuğ <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-143624/asikli-hoyuk-kazilarindan-10-bin-yillik-hasir.html>)

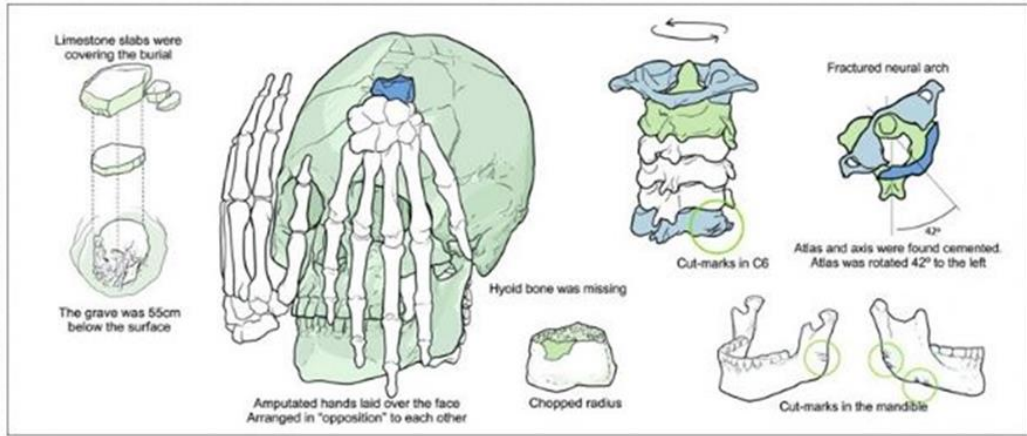
Şekil 37:(a) Çatalhöyük hasıra sarılı bebek mezarı (Boz, Hager 2013:425, fig. 19.19)
 (b) Yeşildağ köyü, günümüz kabir hasırı (Türктаş 2016 32, şekil 13)
 (c) Çatalhöyük ölü bedeninde hasır kullanımı (Boz, Hager 2013:422, fig. 19.14)

Şekil 38: Çatalhöyük, aşı boyalı kafatası ile gömülmüş kadın birey (Haddow, Knüsel 2017: 55, fig, 2)

Şekil 39: Köşk Höyük sıvalı kafatasları (Bonogofsky 2018:34)

Şekil 40: Lapa do Santo, elleri yüzünde konulmuş kafatası ve boyun omurları (Strauss vd. 2015:11, Fig.5)

Şekil 41: Lapa do Santo kafatası fenomeni (Strauss vd. 2015: 13, Fig. 8)

Şekil 42: Himba kadını, saçları ve ciltleri aşı boyası ile kaplanmış (Tirbutsh 2016:7, Fig.5)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Ebru SERBES

EĞİTİM

2007-2011 İzmit Namık Kemal Lisesi

2011-2015 Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Lisans
(Bitirme Tezi: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Dönem Ölü Gömme
Gelenekleri)

2016 Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı,
Yüksek Lisans Programı.

SERTİFİKALAR

2011-2012 Kocaeli İzmit KOMEK Eğitim Merkezi İngilizce A1 Seviye Dil Kursu.

2017 I. Uluslararası Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu: Harran ve Çevresi:
Şanlıurfa'da Tarih Yeniden Canlanıyor Projesi, Sunumlu Katılımcı,
Şanlıurfa.

2019 Kocaeli İzmit KO-MEK Eğitim Merkezi Auto CAD Kursu.

2019 T.C. Sağlık Bakanlığı DİTEZ İlk Yardım ve İş Güvenliği.

İŞ TECRÜBESİ

2011-2012 Kocaeli Üniversitesi ve Gölcük Belediyesi Etnoarkeoloji ve Belgeleme
Çalışmaları.

2012-2014 İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları, Açma
Sorumlusu.

2012-2014 Bursa Yenişehir Barçın Höyük Kazısı, Açma Sorumlusu.

2017-2018 Kocaeli Müzesi, İSU Genel Müdürlüğü İnşaatı Kurtarma Kazısı, Arkeolog.

2017-2018 İzmit Belediyesi, İzmit Tarih Koridoru Projesi, Tur Rehberi.

2018-2019 DSİ Genel Müdürlüğü ve Diyarbakır Müzesi, Ambar Barajı Kurtarma
Kazısı, Ambar Höyükleri, Gre Filla Açma Sorumlusu (Diyarbakır).

BİLGİSAYAR BİLGİSİ

Corel Draw

Adobe Photoshop

Autodesk AutoCAD

Microsoft Office

YAYINLAR

- 2019** “Göbektepe'den Köşk Höyük'e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz”, Mehmet Önal (*Ed.*) Harran ve Çevresi Arkeoloji, 53-64. Şurkav Yayınları, Şanlıurfa.

